

GEÇİŞ ÜLKELERİNDE YOLSUZLUK VE KAYITDIŞI EKONOMİ: KIRGIZİSTAN BAVUL TİCARETİ ÖRNEĞİ

Yrd. Doç. Dr. Harun BAL

Çukurova ve Kırgız-Türk Manas Üniversitesi, İ.İ.B.F. İktisat Bölümü

Kayıt dışı ekonomi ve yolsuzluk kavramları yeni kavramlar olmamakla birlikte, bu konular üzerine analizlerin yoğunlaşması 1990'lı yıllarda olmuştur (Tanzi, 1999). Günümüzde bu ilgi artarak devam etmekte olup, piyasa ekonomisinin gelişmesinin ön koşullarından bir tanesinin de kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin ve bunun temel sebeplerinden birisi olarak yolsuzlukların minimize edilmesinden geçtiği düşünülmekte ve çeşitli öneriler dile getirilmektedir. Geçiş ekonomileri açısından bakıldığında kayıt dışı ekonomi ve yolsuzluklar kavramsal çerçeve olarak oldukça yenidir. Gerçi, sosyalist ekonomik sistemlerde de kayıt dışı ekonomi ve yolsuzluk faaliyetleri bulunmaktaydı. Ancak, bunların boyutları, özel girişim ve mülkiyet konusundaki kısıtlamalar ve devletin cezalandırma mekanizmalarının yüksekliği nedeniyle genellikle küçük ve kapitalist ekonomilerle kıyaslandığında farklı içeriklere sahipti (Kaufmann ve Shleifer, 1997: 175; Kalça, 1997: 46; Yüksek, 2003: 22).

Bağımsızlık sonrası dönemde ise geçiş ekonomilerinde kayıt dışı ekonomi faaliyetlerinin ve yolsuzlukların hızla arttığı tespit edilmiştir. Geçiş sürecinin içeriğine bağlı olarak ülkeden ülkeye değişimle birlikte tüm geçiş ekonomilerinde kayıt dışı ekonomi faaliyetlerinin ve yolsuzlukların boyutlarının yükselmesi sözkonusudur (Johnson ve diğ., 1997; Schneider ve Enste, 2000). Geçiş ekonomileri açısından kayıt dışı ekonomi faaliyetlerinin önemli bir boyutu da bavul ticaretidir. Bavul ticareti, başlangıçta geçici bir durum olarak değerlendirilmekte ve hatta teşvik edilmekle birlikte geçiş ekonomilerinin giderek artan ekonomik problemlerinden birisi haline gelmiş hatta, bazı durumlarda ekonomik gelişmenin önündeki ciddi engellerden birisi olarak düşünölmeye başlanılmıştır. Sözkonusu ekonomilerde bavul ticaretini de kapsayacak şekilde kayıt dışı ekonominin boyutlarının artmasının önemli bir sebebi de yolsuzluklardır. Yolsuzluklar, kayıt dışı ekonominin devamlılığının sağlanması ve gelişmesini destekler tarzda bir fonksiyon görmektedir.

Kuşkusuz, kompleks birer konu olan kayıt dışı ekonomi, yolsuzluklar ve bavul ticareti konusunda Kırgızistan ekonomisinde de geçiş sürecine paralel olarak önemli değişimler, sorunlar ve çözüm arayışları yaşanmaktadır. Çalışmamız bu süreci genelde geçiş ekonomileri özelde ise Kırgızistan ekonomisi bağlamında çeşitli boyutlarda irdelemekte, kayıt dışı ekonomik faaliyetler ve bavul ticaretinin merkezi büyük toptancı pazarları Bişkek'teki Dordoy (Tolçok) pazarı örneğinden hareketle bireysel gözlemler çerçevesinde değerlendirmekte, yolsuzluklarla ilişkisini kurmakta ve bazı öneriler sıralamaktadır.

2. Kayıt Dışı Ekonomi Kavramının Tanımı, Nedenleri ve Boyutları

Kayıt dışı ekonomi kavramı, bilimsel literatüründe oldukça geniş bir araştırma konusu olmakla birlikte adlandırma düzeyinde dahi bir birliktelikten yoksundur. Son yıllarda genellikle bir şemsiye kavram olarak Kayıt dışı ekonomi kavramı yaygınlaşmakla birlikte değişik isimlendirmeler yaygın bir durumdur. Bu ise daha çok

GEÇİŞ ÜLKELERİNDE YOLSUZLUK VE KAYITDIŞI EKONOMİ: KIRGIZİSTAN BAVUL TİCARETİ ÖRNEĞİ

kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin anlamlandırılması ile ilişkili olup, Tablo 1 bu açıdan yol göstericidir. Tablonun kutucuklarında yer alan yıldız sayısı, kayıt dışı ekonomi kavramıyla, kastedilen anlam arasındaki ilişkinin derecesini göstermektedir (Bkz. Gümüş, 2000: 66). Görüleceği üzere sözkonusu kavramlar ile kastedilen anlamlar arasında çoğu kez farklılaşmalar yaşanmaktadır.

Kavram ve anlam karmaşası bir tarafa bırakılırsa günümüz ekonomilerinin kayıt dışı ekonomi konusunda giderek derinleşen bir sorgulaması mevcuttur. Kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin tanımlanmasında ise genellikle dikkat çeken iki unsur var olup, ilki, ekonomik anlamda bir gelir mekanizmasının ortaya çıkışı, ikincisi ise bu faaliyetlerde kısmen veya tamamen yaşanan gizlilik (Canbay, 2003: 3). Buna göre kayıt dışı ekonomi için, mal ve hizmet üretimine konu olmasına karşılık, yeterince ölçülemeyen ve milli gelir hesaplamalarında ihmal edilen faaliyetler bütünüdür denilebilir. Smith (1994)'e göre ise kayıt dışı ekonomik faaliyetler, yasal olup olmadığına bakılmaksızın piyasada talep edilen ve üretimi yapılarak pazarlanan mal ve hizmetlerin resmi milli gelir tahminlerinden kaçırılan bölümüdür.

Bu boyutuyla bakıldığında kayıt dışı ekonomik faaliyetler makro ekonomi bağlamında asıl olarak bir özel sektör faaliyeti, daha doğrusu özel sektörün faaliyetlerinin ölçülemeyen bölümü olarak ifade edilebilir. Zira, kamu sektörünün faaliyetleri genellikle sıkı düzenlemelere tabidir ve rüşvet, irtikap, yolsuzluk ve benzeri faaliyetler bir kenara bırakıldığında kayıt dışı ekonomik faaliyetler yoktur denilebilir. Yine, üçüncü sektör olarak ifade edilen dernek, vakıf, sendika ve gönüllü kuruluşlar olarak ifade edilen sivil toplum örgütlerinin faaliyetleri de genellikle bu kapsamda olup kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin oluşmaması beklenilir.

Tablo 1: Kayıt Dışı Ekonomi İçin Kullanılan Değişik Kavramlar ve Anlam Düzeyleri

Anlamlar Sfatlar	Resmiyet Dışılık	Gizlilik-Saklılık	Yasa Dışılık	Alternatif Olma	Düzensizlik	Belirsizlik	Önemsizlik	Sıradışılık
Kayıtdışı	*****	***	*	**	**	*		
Enformel	*****	**		**	***	*	*	
Resmi Olmayan	*****	**		**	***	*		**
İkincil	**		*	*****	**	*	****	***
İkili	**		*	****	***	*		
Paralel	**	**	*	****	***	*		
Gölge	***	***	**	***	**	*****	*	**
Gri	**	****	***	*		****		*
Saklı	***	****	****	*		***		**
Yer altı	****	****	****	*		**		*
Alacakaranlık	***	****	****		**	****		*
Yasadışı	****	***	****	**		**		**
Kara	***	****	****			**		**
Marjinal	**				**		****	****
Düzensiz	****			**	****	**		

Kaynak: Gümüş, 2000, s. 66.

Halbuki özel sektör faaliyetlerinin tamamı piyasa dinamikleri çerçevesinde çalışmaktadır ve kar maksimizasyonunun esas olduğu bu sektörde sözkonusu amaca ulaşabilmek ve özellikle bir takım kontroller, standartlar (sağlık, güvenlik, ve çevre gibi), yasal kısıtlamalar ve en önemlisi vergi, sosyal güvenlik ve benzeri yükümlülüklerden kurtulabilmek için ekonomik faaliyetlerin mümkün olduğu kadar kayıt dışına çıkarılması arayışı sözkonusudur. Bu boyutuyla bakıldığında kayıt dışı ekonomik faaliyetler daha çok küçük ve orta ölçekli firmalarda yaygın bir durum olarak

karşımıza çıkmaktadır. Küçük ve orta ölçekli firmaların piyasaya giriş ve çıkışlarının kolay olması, üretim birimlerinin basitliği, vergi otoritelerince denetlenme risklerinin düşüklüğü, belgesiz ticarete daha yatkın olmaları (götürü vergi ve benzeri uygulamaların avantajları çerçevesinde), firma sahiplerinin kolaylıkla firmada gerçekleşen işlemleri denetleyebilmesi bunun temel sebepleri arasındadır.

Kayıt dışı ekonomik faaliyetlere değişik sektörlerden değişik örnekler verilebilir (Tanzi, 1999; Özsoylu, 1996, 1999; Schneider ve Enste, 2000, 2002); Ev işleri, çocuk bakımı, temizlik, özel ders vermek, kullanılmış eşya alıp satmak, tamirat ve bakım işleri, kaçak çalışmak veya çalıştırmak, kitap, kaset, CD veya bazı sanat ürünlerinin kopyalanması suretiyle alım satımı, özellikle tekstil konfeksiyon ve tarımsal içerikli üretimin ve ticaretinin kısmen veya tamamen gizlenmesi, hırsızlık, falcılık ve büyüçülük, tefecilik, kumar ve bahis oyunları, alkollü içecekler ve uyuşturucu üretimi ile ticareti, fuhuş ve benzeri eğlence ticareti, rüşvet, irtikap, yolsuzluk, silah ticareti ve diğer kriminal faaliyetler, yasadışı döviz ticareti, rehberlik hizmetleri, oto ve emlak komisyonculukları, ulaşım hizmetleri, firmalarda çalışan insan sayısının az gösterilmesi, fiziki üretimin az gösterilmesi veya faturasız mal ve hizmet alım satımları, sağlık ve benzeri profesyonel bazı hizmetlerin gizlenmesi, günlük normal ücretli çalışma harici akşamları taksi şoförlüğü yapmak gibi ikinci işler temini ve çalışma konumuz olarak kayıtlara geçirilmeksizin yapılan diğer uluslararası mal ticareti (bavul ticareti gibi).

Yukarıda verilen ve kuşkusuz uzatılabilecek olan bu örnekler içerisinde bazı mal ve hizmetler doğaları gereği kayıt dışı olmak zorundadır. Özellikle kriminal sektörler, yolsuzluk, silah ticareti ve narkotik bazı ürünler hemen hemen dünyanın her ülkesinde üretimi ve ticareti yasak ürünler olduğundan mafya ve benzeri örgütlerin hakim olduğu bir yer altı ekonomisi doğururlar. Diğer pek çok ürün ise yasal olarak üretimi ve ticareti serbest olduğu halde pek çok kez vergiden kaçınmak, rekabet gücü elde etmek veya arttırmak, yüksek vergi ve benzeri yükümlülüklerine bir tepki olarak birey ve firmaların gelirlerini daha da arttırmak gibi gerekçelerle kayıt dışı haline gelmektedir. Yasal olarak üretimi ve ticareti yapılan mal ve hizmetlerden kayıt dışına gidişin önemli bir motivasyonu da diğer bir kayıt dışı ekonomik faaliyet olan yolsuzluk ve rüşvet gibi mekanizmaların süreci kolaylaştırıcı fonksiyonlarıdır. Bu durum ileriki bölümlerde gösterileceği üzere özellikle geçiş ekonomilerinde kayıt dışı bir uluslararası ekonomik faaliyet olarak bavul ticaretinin doğuşu ve gelişiminin de en önemli unsurları arasındadır. Yasal ve yasal olmayan özelliklere sahip olan kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin genel türleri ise Tablo 2'de özetlenmektedir.

Tablo 2: Kayıt Dışı Ekonomik Faaliyet Türleri				
Faaliyet Türleri	Parasal İşlemler		Parasal Olmayan İşlemler	
YASAL OLMAYANLAR	Çalınmış Eşya Ticareti, Uyuşturucu Üretimi ve Ticareti, Fahişelik, Kumar, Kaçakçılık vb.		Uyuşturucu, Çalıntı Eşya ve Kaçakçılık Ürünlerinin Takası, Bireysel İhtiyaç için Hırsızlık, Kendi Kullanımı için Uyuşturucu üretimi vb.	
	Vergi Kaçırma	Vergiden Sakınma	Vergi Kaçırma	Vergiden Sakınma
YASAL OLANLAR	Yasal Mal ve Hizmet Üretimi Çerçevesinde Kendi Çalışmasından Elde Ettiği Ücret, Maaş vb. Gelirleri Göstermeme,	Çalışanları Az Gösterme, Ödemeleri Düşük Gösterme vb.	Yasal Mal ve Hizmet Değişimleri	Kendi İşlerini Kendisi Yapma veya Komşu ve Benzerlerinden Yardım Alma

Kaynak: Lippert ve Walker, The Underground Economy: Global Evidence of its Size and Impact.

Vancouver, B.C., The Frazer Institute, 1997.

GEÇİŞ ÜLKELERİNDE YOLSUZLUK VE KAYITDIŞI EKONOMİ: KIRGIZİSTAN BAVUL TİCARETİ ÖRNEĞİ

Kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin boyutlarının genişleme gösterdiği ilgili literatürde sıklıkla vurgulanan bir gerçektir. Dolayısıyla bu konuda ölçüm çabaları da yoğunlaşma göstermektedir. İlgili literatürde bu konuda değişik yöntemler geliştirilmiş olup, çoğu kez birbirinden farklı sonuçlar ortaya konulmaktadır. Ölçüm tekniklerinin birbirlerinden farklılığı ise bu konuda yapılmış ampirik çalışmaların genel trendlerini değiştirmemektedir. Üstelik ilgili literatürün ölçüm konusunda tüm değişimlere karşın 1970'li yıllardan daha ileride olduğu da söylenememektedir (Tanzi, 1999: 399).

Geçmişten günümüze kullanılmaya devam edilen yaygın ölçme metotları şunlardır (Özsoylu, 1996; Schneider ve Enste, 2000, 2002); Doğrudan ölçüm metotları (anketler vasıtasıyla belirli bir örnek kütle üzeri araştırma ve vergi denetimleri verileri) ve Dolaylı ölçüm metotları (milli gelir verileri, emek gücü verileri, işlem-gelir verileri, para talebi yaklaşımı, fiziksel girdi –elektrik enerjisi kullanımı– yaklaşımları).

Ülke Grupları	GSYİH'nın Yüzdesi
Gelişmekte Olan Ülkeler	35 – 44
Geçiş Ülkeleri	21 – 30
OECD Ülkeleri	14 – 16

Kaynak: Schneider ve Enste, Hiding in the Shadows, IMF Economic Issues No: 30, March 2002, s. 3.

Tüm bu teknikler çerçevesinde değişik defalar yapılan araştırmalar kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin değişik ülkelerde değişik oranlarda artışına dikkat çekmektedir. Buna göre farklı yöntemler çerçevesinde elde edilen tahminler gelişmiş, gelişmekte ve geçiş ekonomilerinin tamamında GSYİH'nın yüzdesi olarak bakıldığında Tablo 3'ten de görüleceği üzere kayıt dışı ekonomide yaygın bir artışa işaret etmektedir. Bazı ülkelerde az bazılarında ise fazla olmakla birlikte tüm ekonomilerdeki kayıt dışı ekonomik faaliyetlerdeki artışa ilişkin pek çok gerekçe tespit edilmiştir. Bunlardan en önemlileri aşağıda sıralanmaktadır (Schneider ve Enste, 2000, 2002; Gümüş, 2000; Özsoylu, 1996, 1999 ; Johnson ve Diğ., 1997 ; Schneider, 2000);

- Vergi ve sosyal güvenlik harcamalarının yüksekliği
- Vergi ve sosyal güvenlik sisteminin maliyeti fazla olmasa dahi karışıklığı
- Devletin düzenleyici müdahaleleri, yasaklamaları, izin, ruhsat, lisans vb. uygulamaları
- Yönetişim kalitesi
- Yolsuzluk düzeyinin yüksekliği (ilave vergi maliyeti gibi çalışarak)
- Bürokrasinin yapısı ve bundan kurtulma çabaları
- Özellikle, devlet eliyle yapılan bazı yardım programlarından yararlanmak
- Devlet mekanizmasına meydan okumak
- Hukuksal yapının yetersizlikleri
- Kayıt dışına çıkışın kolaylığı, maliyetinin ve cezalarının düşüklüğü
- Piyasa yapılarındaki sorunların özellikle küçük ölçekli firmaları kayıt dışına sevk etmesi
- Emek piyasasının esneklikten uzaklaşmış olması ve çalışma saatlerinin azaltılması suretiyle emek maliyetlerinin daha fazla yükselmesi
- Ahlaki normların değişmesi ve devlete bağlılıktaki azalma
- Kayıt dışı ekonomik faaliyetlerdeki kar oranlarının yüksekliği
- Özellikle yer altı ekonomik faaliyetler grubuna giren alanların talebinin var olmasına karşılık, arzının yasal ekonomi koşullarında yasaklanması ve kısıtlanması gibi sebepler.

Kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin ekonomi üzerinde değişik etkileri vardır. Etkilerin değişik olması bu türden faaliyetlerin sonuçlarının da farklı değerlendirilmesine yol açmaktadır. Bazı durumlarda olumlu sayılabilecek değerlendirmeler de sözkonusudur. Örneğin (Gümü, 2000: 64) 'e göre; Aksi durumda işsiz kalacak pek çok kişi istihdam edilmekte, talep edilen ancak yasak ve sıkı kontroller yüzünden arzı arttırılamayan bazı ürünlerin arzı artmakta ve fiyatları düşmekte, ilave rekabet gücü elde eden firmalar pazara nüfuz etmede avantaj kazanmaktadır. Kayıt dışı sektör içerisinde yaşanan rekabet genellikle ileri düzeyde olurken, gerek sektör içi gerekse, sektör dışı iktisadi etkinliğin artışına da yardımcı olmaktadır (Schneider ve Enste, 2002: 11). Öte yandan minimum gelir düzeyinde yaşayan bazı insanlar ilave gelir elde ederek (çocuk bakıcılığı, temizlik, küçük tezgahlarda ticaret, tamirat vb. gibi) yaşam standartlarını arttırabilmekte, kayıt dışı sektörlerde elde edilen gelirlerin önemli bir bölümünün kayıtlı ekonomiye dönmesi sebebiyle ilgili sektörlerin gelişimine katkıda bulunabilmekte, üretim, tüketim ve yeni yatırımları uyarmakta, normal koşullarda büyümesi çok zor olan firmalar sermaye birikimi ve piyasaya nüfuz güçlerini arttırmakta, rekabet hızlanmakta, vergi ve benzeri yükümlülüklerin seviyesi ile ilgili olarak piyasaya ve devlete sinyaller gitmesine yardımcı olmaktadır. Esasen kayıt dışı ekonomik faaliyetler içerisinde genellikle küçük bir grup olan bu ve benzeri işler toplumsal bir sigorta fonksiyonu da gördüğünden olumlu olarak dahi düşünülebilir (Bkz. Özsoylu, 1996: 50).

Kayıt dışı ekonomik faaliyetlere negatif bakılması çoğu kez bu gibi durumlardan daha farklı alanlarda karşımıza çıkmakta ve özellikle özel sektörün yasal-kayıtlı sürdürülebilecek faaliyetlerinin gizlenerek yaygın bir şekilde kayıt dışına çıkarılması durumlarında şiddetli eleştirilere muhatap olmaktadır. Bu çerçevede olumsuz olarak sıralanan etkiler şu konularda yoğunlaşmaktadır (Özsoylu, 1996; Schneider, 2001); Ekonomik göstergelerin (işsizlik, üretim vb.) gerçekten uzaklaşması iktisat politikası uygulamalarının yanlış olabilmesine neden olmakta, devlet harcamaları yanlış yönlendirilebilmekte, vergi ve sosyal güvenlik gelirlerinin az olması bir yandan bütçe açıklarını arttırıp devlet borçlanmalarına hız verirken, diğer yandan kayıtlı ekonomi üzerindeki bu türden yüklerin arttırılmasına neden olarak sorunu daha da derinleştirmektedir. Ekonomide kayıt dışına çıkış arzuları giderek daha çok firma tarafından destek görmekte, işgücü benzeri davranışlar sergilemekte, kayıtlı ekonominin rekabet gücü azalmakta, yatırım ikliminin kötüleşmesi de yabancı sermaye girişlerini azaltıcı etkilere neden olmaktadır. Tüm bu ve benzeri durumlar ise ekonominin büyüme hızını azaltıcı tesirlere neden olmaktadır.

Eğer kayıt dışı ekonomi baval ticaretinde olduğu gibi uluslararası bir boyut kazanıyorsa geçiş ekonomilerinde olduğu gibi ithal ikame sektörlerin doğup yeşermelerine de engel olabilmekte ve haksız bir rekabet çerçevesinde yurtiçi üretimin gelişmesini engelleyebilmektedir (bu konuya ileriki sayfalarda yeniden dönülecektir).

3. Geçiş Ekonomilerinde Makroekonomik Gelişmeler ve Kayıt Dışı Ekonominin Boyutları

Piyasa ekonomisine geçiş zorunluluğu, tarihi bir adım olarak Sosyalist cumhuriyetlerin idarecileri ve halk tarafından kabul edilmiştir. Çünkü, sosyalist sistemin merkezi planlı ekonomisi piyasa ekonomisiyle yarıştı emek verimliliği veya halkın yaşam düzeyinde, yani sosyal refah ekonomisine ulaşmada başlıca kriterlerde uzun yıllardan bu yana geride kalmaktaydı. 1989'da Berlin Duvarının yıkılması ve iki yıl sonra da Sovyetler Birliğinin dağılması ile oluşan bir grup ülkeye iktisat literatüründe yaygın olarak "Geçiş Ekonomileri" denilmektedir. Bu ülkeler;

GEÇİŞ ÜLKELERİNDE YOLSUZLUK VE KAYITDIŞI EKONOMİ: KIRGIZİSTAN BAVUL TİCARETİ ÖRNEĞİ

a) Orta ve Doğu Avrupa Ülkeleri (ODAÜ): Arnavutluk, Bulgaristan, Hırvatistan, Çek Cumhuriyeti, Makedonya, Macaristan, Romanya, Slovak Cumhuriyeti ve Slovenya.

b) Baltık Cumhuriyetleri (BC): Estonya, Letonya ve Litvanya.

c) Eski Sovyet Cumhuriyetleri (ESC): Azerbaycan, Beyaz Rusya, Ermenistan, Gürcistan, Kazakistan, Kırgızistan, Moldova, Özbekistan, Tacikistan, Türkmenistan, ve Ukrayna.

d) Asya'daki Geçiş Ekonomileri (ASE): Çin, Kamboçya, Laos ve Vietnam.

Planlı sistem, sosyalist ekonomik uygulamaları ile ekonomik etkinlik yarışında piyasa ekonomisi örnekleri karşısında başarısız olmuştur. Sosyalist sistemde çöküşe sebep başlıca hususlar şunlardır (**Yaman, 2000**); Komünist partisinin siyasal tekel, sanayi sektöründeki tekelci yapı, rekabete izin vermeyen her sanayi dalında bir üreticiye izin verilmesi uygulaması, tüketim mallarında kıtlık olgusu ve ürünlerin kalitesizliği, bastırılmış enflasyon, mali dengesizlikler ve bütçe problemleri, sanayi, askeri ve tüketici kesimlerinin yoğun sübvansiyonu sonucunda ortaya çıkan mali disiplinsizliğin meydana getirdiği gevşek bütçe kısıdı, sanayi sektöründe işsizliği teşvik eden sosyal güvenlik tedbirleri.

Yukarıda sıraladığımız geçiş ekonomileri farklı gelişme ve reform uygulamaları izlemektedirler. Örneğin, Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri ile Baltık Cumhuriyetlerinin reform uygulamalarında radikal yaklaşımlar ve ileri düzeyli reformlar sözkonusudur. Avrupa Birliğine girmek arzusunda olan bu ülkelerde 1990'lı yılların ortalarından itibaren önemli iyileşmeler görülmeye başlanmıştır.

Geçiş ekonomileri reformların uygulanış zamanına göre erken reformcular ve geç reformcular olarak da sıralanmaktadır. Erken reformcular kapsamlı stabilizasyon ve yapısal reformları geçiş döneminin ilk aşamasında uygulayan ülkelerdir. Bu stabilizasyon ve yapısal reform paketlerini geç uygulamaya koyan ülkeler ise geç reformculardır. ODAÜ ülkeleri arasında Arnavutluk, Bulgaristan, Makedonya ve Romanya geç reformcular olup, diğerleri erken reformcudur (Balcılar, 2002). Eski Sovyet Cumhuriyetlerinin oluşturdukları Bağımsız Devletler Topluluğu ise aynı değişim sürecini geçirmekle birlikte aralarında derin farklılıklar gözlenmektedir. Örneğin Beyaz Rusya, Özbekistan, Türkmenistan diğer cumhuriyetlere göre daha az reform yürütmüşlerdir. Tacikistan'ın sosyal ekonomik gelişmesi ise Sovyet döneminde de diğer cumhuriyetlerinden geri kalıyordu. Eski Doğu Bloğu ekonomilerinin piyasa mekanizmasına yönelişleri 1980'lerin sonlarında başlamakla beraber, 1989 Berlin Duvarı'nın yıkılması ve iki yıl sonra Sovyetler Birliğinin dağılması piyasa mekanizmasına geçiş sürecine büyük bir ivme kazandırmıştır. Önceki sistemin ve ekonomik ilişkilerin bütünü çökmesi ve hemen akabinde gelen reform programları ile tüm üretim sürecinin büyük ölçüde reorganize edilmesi, ilk dönemlerde enflasyonu artırmış, üretim ve dış ticareti de ciddi bir resesyona sokmuştur. Bununla birlikte Eski Sovyetler Birliği Ülkeleri, Orta ve Doğu Avrupa Ülkeleri ile Baltık Cumhuriyetleri dönüşüm sürecinde önemli başarılar elde ederek üretim ve fiyatlar genel seviyesini ciddi şekilde stabilize etmişlerdir.

Sosyalist sistemin çöküşünün ilk yıllarında geçiş ekonomilerinde negatif büyüme ortaya çıkmıştır. Bu resesyon ve negatif büyüme trendinde geçiş ekonomilerinde tek bir yapıdan söz edilemez. ODAÜ, Baltık ve Eski Sovyet Cumhuriyetleri arasında önemli farklılıklar bulunmaktadır.

Geçiş dönemi resesyonusunu aşmada ODAÜ ve Baltık ülkeleri daha iyi konumdadırlar. ODAÜ'lerde negatif büyüme 1989 yılından 1993'e kadar sürmüş ve 1994 yılından itibaren de pozitif büyüme oranları başlamıştır. Baltık Ülkelerinde ise

resesyon 1994 yılına kadar sürmüştür. Eski Sovyet Birliği Ülkelerinde ise diğer ülkelere kıyasla çok derin bir gerileme ve resesyon yaşanmış ve 1995 yılına kadar sürmüştür.

Bu ülkeler arasından resesyon en kısa Polonya'da sürmüş ve bu negatif büyüme 1989'dan 1992'nin ortasına kadar sürmüştür. En kötü durumda ise Ukrayna bulunmaktadır. Resesyon bu ülkede 1990'dan 1999'a kadar devam etmiştir. Eski Sovyetler Birliği ülkelerinden Özbekistan ise komşusu ülkelere göre daha yavaş bir büyüme gerilemesi sergilemiştir (**Bkz., Egeli ve Emsen, 2002: 43**).

Geçiş sürecinin başlangıcında bazı ülkeler diğerlerinden daha iyi durumdaydı. Ancak bunlar kendi başlarına büyüme farklılıklarına yanıt vermede yetersizdir. Örneğin doğal kaynak zengini ülkeler bu zenginlikten yeterince faydalanamamıştır. Öte yandan komünist rejim altında geçen yıl sayısının fazlalığı piyasa ekonomisinin kural ve kurumlarından uzaklaşmanın ve geçiş sonrası uyum göstermenin bir kriteri olarak alındığında önemli bir değişken olarak gözükmektedir. Yine geçiş sonrası reformların hızı da oldukça önemli bir değişken olarak kabul görülmektedir (**Bkz., Stiglitz, 1999 ve Linn, 1999**).

Ancak, bu faktörler dikkate alınsa dahi, geçiş ülkelerin büyüme performansları birbirinden farklı olmaktadır. Çünkü, her ülkenin bu faktörler açısından gösterdiği etkinlik birbirinden farklıdır. Aynı politikalar, aynı başlangıç koşulları, aynı reformlar farklı ülkelerde farklı sonuçlar vermiştir. Bunun nedeni her ülkenin bu faktörlerin etkinliğini belirleyen kurumsallaşma düzeyi ve uygulama etkinliğinin farklı olmasıdır (**Balcılar, 2002**). Üretim düzeylerindeki gerilemeler ve farklılıklar için önemli bir gerekçe ise geçiş ekonomilerinin özelleştirme sürecinde yaşadıkları problemler ve başarısızlıklar bağlamında yaşanmıştır. Bu süreçte özelleştirme yöntemleri, hızı ve yönetim problemleri belirgin etkilerde bulunmuştur. Fiilen bu ekonomilerde özelleştirilmiş olmasına rağmen binlerce sanayi tesisinin çürümeye terkedilmiş olması (özellikle BDT ülkelerinde) ve başka alanlardaki üretim birimlerinin de benzer süreçleri farklı boyutlarda halen yaşamaları bu açıdan dikkat çekici bir durumdur. Geçiş Ekonomileri için bazı genellemeler yapacak olursak (**Deliktaş, 2002 ve Tandırcıoğlu, 2002**);

§ Mülkiyetin özel şahıslara devri ile kamu iktisadi teşebbüslerinin beklendiği gibi yeniden yapılandırılması gerçekleşmemiş,

§ Bazı kısmen özelleştirilmiş firmalar tamamen özelleştirilmiş firmalardan daha başarılı olmuş,

§ Bazı ülkelerde ise, özelleştirilmiş firmalar ile kamu iktisadi teşebbüslerin performansları arasında hiçbir farklılık gözlemlenememiş,

§ Diğer bazı ülkelerde ise yabancı sermayeye devredilerek özelleştirilen firmaların performansları ile kamu iktisadi teşebbüslerinin performansları arasında öncekiler lehine çarpıcı farklar ortaya çıkmıştır.

Geçiş ekonomilerinde makro ekonomik gelişmeler yukarıda kısaca özetlenmeye çalışıldığı üzere sıkıntılılarla dolu bir süreç olarak kendini göstermiştir. Söz konusu ekonomilerin piyasa ekonomisi tecrübelerinin zayıflığı, sermaye birikiminin düşüklüğü, piyasa ekonomisine ilişkin kural ve kurumların yeterince oluşturulamamış olması, iktisadi birimleri piyasa mekanizmalarına uyum sağlamadaki yetersizlikleri ve devlet mekanizmasının genel zayıflığının ekonomik aktivitelerin devlet tarafından kontrolünü zayıflatması önemli bir diğer sonucu ortaya koymuştur. Bu durum kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin hızla yükselişidir. Bu sürecin ilk başlarındaki temel faktör devletin genel ekonomiyi kontrol gücünün hızla çöküşü olmuştur (**Kaufmann ve Shleifer, 1997: 159**). İlerleyen yıllarda bu güç yavaşta olsa yeniden gelmeye başlamış olmakla birlikte halen önemli bir faktör durumundadır. Vergi sisteminin zayıflıkları, bürokrasinin düşük

GEÇİŞ ÜLKELERİNDE YOLSUZLUK VE KAYITDIŞI EKONOMİ: KIRGIZİSTAN BAVUL TİCARETİ ÖRNEĞİ

performansı, yolsuzluk, rüşvet gibi mekanizmaların güç kazanması ekonominin kayıt dışına kayışının temel sebepleri arasında yer almaktadır. Söz konusu ekonomilerdeki kayıt dışı ekonominin büyümesinin önemli sebeplerinden birisi de çalışma konumuz içeriğinde önemli bir yer tutan bavul ticaretinin yaygınlığıdır. Tablo 4, geçiş ekonomilerinde kayıt dışı ekonominin genişleme sürecine ilişkin boyutları özetlemektedir.

Tablo 4: Geçiş Ekonomilerinde Kayıt Dışı Ekonominin GSYİH'nın Yüzdesi olarak Gelişimi						
Ülkeler	Fiziksel Girdi (Elektrik) Metodu, Ortalama Olarak					
	1989-90 Ortalaması		1990-93 Ortalaması		1994-95 Ortalaması	
Eski SSCB						
Azerbaycan	21.9	(-)	33.8	(41.0)	59.3	(49.1)
B.Rusya	15.4	(-)	14.0	(31.7)	19.1	(45.4)
Estonya	19.9	(19.5)	23.9	(35.9)	18.5	(37.0)
Gürcistan	24.9	(-)	43.6	(50.8)	63.0	(62.1)
Kazakistan	17	(13.0)	22.2	(29.8)	34.2	(38.2)
Kırgızistan	-	(13.9)	-	(27.1)	-	(35.7)
Letonya	12.8	(18.4)	24.3	(32.2)	34.8	(43.4)
Litvanya	11.3	(19.0)	26.0	(38.1)	25.2	(47.0)
Moldova	18.1	(-)	29.1	(-)	37.7	(-)
Rusya	14.7	(-)	27.0	(36.9)	41.0	(39.2)
Ukrayna	16.3	(-)	28.4	(37.5)	47.3	(53.7)
Özbekistan	11.4	(13.9)	10.3	(23.3)	8.0	(29.5)
Ortalama	16.7	(16.2)	25.7	(34.9)	35.3	(43.6)
Merkez ve Doğu Avrupa						
Bulgaristan	24	(26.1)	26.3	(32.7)	32.7	(35.0)
Hırvatistan	22.8	(-)	23.5	(39.0)	28.5	(38.2)
Çek Cumhuriyeti	6.1	(23.0)	13.4	(28.7)	14.5	(23.2)
Macaristan	27.5	(25.1)	30.7	(30.9)	28.4	(30.5)
Makedonya	-	(-)	-	(40.4)	-	(46.5)
Polonya	17.7	(27.2)	20.3	(31.8)	13.9	(25.9)
Romanya	18	(20.9)	16.0	(29.0)	18.3	(31.3)
Slovakya	6.9	(23)	14.2	(30.6)	10.2	(30.2)
Slovenya	-	(26.8)	-	(28.5)	-	(24.0)
Ortalama	17.6	(17.6)	20.6	(32.4)	20.9	(31.6)

Kaynak: Johnson ve Diğ., 1997 ve Parentez İçi Değerler Lacko, 1999.

Aktaran: Schneider ve Enste, 2000, s. 10.

Tablo 4'ten de görüleceği üzere geçiş ekonomilerindeki kayıt dışı ekonomik faaliyetler planlı ekonomik dönemin bitmesiyle birlikte hızla artma göstermeye başlamıştır. Bu artış eski SSCB ülkelerinde diğerlerinden daha hızlıdır. Özellikle Gürcistan, Ukrayna ve Azerbaycan bu ülkeler arasında dikkat çekici artışlara sahne olmuştur. Özbekistan'ın durumu ise farklı olup, SSCB benzeri ekonomik yapılanma, politika ve baskıların devamı bu ülkede kayıt dışı ekonominin diğer ekonomilere kıyasla daha az gelişmesindeki temel faktör olarak nitelendirilmektedir. Üstelik her şeye karşın artışın güçlenerek devam ettiği de verilerden gözükmektedir (**Kaufmann ve Shleifer, 1997: 185**). Merkez ve Doğu Avrupa ülkelerinde ise Makedonya, Hırvatistan ve Bulgaristan dikkat çekmektedir. Ancak ortalama değerler olarak bakıldığında tüm geçiş ülkelerinde önemli artışlar yaşanmıştır. Bu durum ise yukarıda sıraladığımız kayıt dışı

ekonominin genel nedenleri ve sonuçlarını sözkonusu ülkelerde de geçerli kılmıştır. Kaufmann ve Shleifer (1997) tarafından hazırlanan ve geçiş ekonomilerindeki kayıt dışı ekonominin boyutların ve sonuçlarının araştırıldığı bir çalışma bu konudaki en önemli katkılardan birisini sunmakta olup, üç tıp geçiş ekonomisindeki kayıt dışı ekonomik yapıya dikkat çekmektedir.

Birincisi, SSCB dönemindeki yapının ve devlet baskısının büyük ölçüde korunmaya devam edildiği Beyaz Rusya, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan gibi ülkeler olup, bu ülkelerde yüksek derecede ekonomik faaliyetleri bozucu vergiler, kamu hizmetlerinin tedarik edilme seviyesinin gerek nicelik gerekse, nitelik olarak zayıflığına karşın, göreceli olarak düşük bir kayıt dışı ekonomik yapı hakim durumdadır. İkinci grup ülkeler ağırlıklı olarak Avrupa ülkeleri olup, bu ülkelerde göreceli olarak vergiler düşük ve adil, düzenleyici kısıtlamalar az, kamu hizmetlerinin tedarik edilme seviyesi gerek nicelik gerekse, nitelik olarak güçlü ve vergi gelirleri de yüksek gözükmekte, dolayısıyla da kayıt dışı ekonomi göreceli olarak daha az olurken, ekonomik büyüme oranları da daha yüksek olmaktadır.

Üçüncü grup ülkeler ise ağırlıklı olarak eski SSCB ülkelerinden oluşmaktadır. Bu ülkelerde (Rusya, Kazakistan ve Kırgızistan gibi) göreceli olarak adil olmayan ve karmaşık bir vergi sistemi, göreceli olarak düzenleyici kısıtlamaların çokluğu, vergi toplama sisteminin zayıflığı ve gelirlerinin düşüklüğü ile kamu hizmetlerinin tedarik edilme seviyesinin gerek nicelik gerekse, nitelik olarak zayıf yapısı dikkat çekmektedir. Bu ülkelerdeki kayıt dışı faaliyetler göreceli olarak yoğun olurken büyüme rakamları ise zayıf bir karakteristik sergilemektedir. Dolayısıyla geçiş ekonomileri bağlamında kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin seviyesini ve ülkelerarası farklılıkları belirleyen en önemli değişkenlerden birisi sözkonusu ülkelerin reform süreçleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

4. Geçiş Ekonomilerinde Yolsuzluk ve Kayıt Dışı Ekonomi İlişkisi

Geçiş ekonomilerinde önemli bir problem ise, yolsuzluk ve rüşvetin geçiş sürecinin başlarından itibaren hızla artması olmuştur. Shleifer ve Vishny (1993)'ün tespitiyle, devlet kurumlarının yapısı ve siyasal süreçler yolsuzluk seviyesinin en önemli belirleyicisi olup, özellikle geçiş ülkeleri gibi zayıf hükümetler ve devlet mekanizmasının alt birimlerinin yeterince kontrol edilemediği durumlarda yolsuzluk düzeyleri son derece yüksek boyutlar şeklinde gerçekleşme eğilimi göstermektedir.

Yolsuzluk seviyesindeki artışın kayıt dışı ekonomik faaliyetlerle birlikte artış göstermesi ise dikkate değer bir durum olup, iki değişkenin kendi aralarındaki içsel ilişkinin sorgulanmasını gerektirmektedir. Hatta bu ilişki bir uluslararası kayıt dışı ekonomik faaliyet olarak gerçekleşen bavul ticaretinin geçiş ekonomilerindeki hızlı gelişiminin de en önemli ayaklarından birisi durumundadır.

Yolsuzluk olgusu yaygın olarak kamu sektörü için düşünülmekte ve “kamu gücünün özel menfaatler için suiistimali” olarak tanımlanmakta iken, rüşvet ise sözkonusu yolsuzluk olgusunun türlerinden birisi olarak ifade edilmektedir (rüşvet konusunda detaylı bir analiz için Bkz. Özsoylu, 1999). Yolsuzluk, daha genel bir tanımlamayla ise, “birisinin kendisi veya yakın çevresi için bilinçli olarak menfaat ilişkilerinden uzak durmaması olarak ifade edilmektedir” (Tanzi, 1998: 8).

Yolsuzluğa zemin tanıyan faaliyetler genellikle şunlardır (Schneider ve Enste, 2002: 9); düzenleyici kısıtlamalar ve izin belgeleri, arazi tahsisi ve benzeri resmi kararlar, kamuca sağlanan mal ve hizmetlere ulaşma, kamu yatırımları, vergi düzenlemeleri, teşvikler vb. faaliyetler.

Yolsuzluk faaliyetleri ekonomi üzerinde, az sayıdaki “olumlu olarak görülebilecek etkilere de sahip olabilir” diyen ve ihmal edilebilir bazı görüşlere karşın (normalde yolsuzluk olmasa işlemeyecek bir sistemi çalışabilir hale getirme fonksiyonuyla), genellikle olumsuz etkileri ile dikkatleri çekmektedir. İlgili literatürde yolsuzlukların doğrudan ve dolaylı olarak üretim, yatırım ve ekonomik büyümeye negatif etkilerine ilişkin pek çok çalışma vardır. Örneğin Wei ve Kaufman (1999)’un 45 az gelişmiş ve 12 gelişmiş ülke üzerine yaptığı bir araştırmasında yolsuzluklardaki bir puanlık artışın DYSY girişleri üzerinde yaklaşık olarak %16 oranında azaltıcı tesire sahip olduğunu ortaya koyması bu konuda önemli bir vurgudur (geçiş ekonomilerine ilişkin detaylı bir değerlendirme için Bkz., Siegelbaum ve diğ. 1999 ve Çokgezen, 2003). Shleifer ve Vishny (1993)’ün tespitiyle yolsuzluklar ikinci bir vergi gibi çalışmakla birlikte vergilerden daha fazla bozucu etkilere sahiptir. Bunun temel sebebi ise vergilerle kıyaslandığında yolsuzlukların vergilerden gizlilik boyutuyla ayrılması ve ekonomiyi bozucu etkisinin artmasıdır (**Benzeri çalışmalar için Bkz. Schneider ve Enste, 2002: 29; Kaufmann ve Shleifer, 1997; Mauro, 1996**).

Yolsuzluklar ile kayıt dışı ekonomi arasındaki ilişki konusunda ise az sayıda araştırma sözkonusudur. Johnson ve Diğ. (1998)’nin aralarında bazı Latin Amerika ülkeleri, bazı OECD Ülkeleri ve bazı geçiş ülkeleri için yaptığı hesaplamalarına göre, yolsuzluk düzeyleriyle kayıt dışı ekonomi arasında anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Buna göre sözkonusu ülkelerdeki yolsuzluk düzeylerinde görülen bir puanlık iyileşme diğer değişkenler sabit kalmak koşuluyla kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin düzeyinde %8 – 11’lik bir azalışa neden olmaktadır. Benzeri çalışmalar da farklı oranlarda fakat benzeri sonuçlara ulaşmışlardır. Dolayısıyla yolsuzluk düzeyleri ile kayıt dışı ekonomi arasında birbirini etkileyen fakat ağırlıklı olarak yolsuzluktan kayıt dışına doğru bir nedenselliği teşvik eden sonuçlar sözkonusudur. Bu boyutuyla bakıldığında ise kayıt dışı ekonomi ile yolsuzluk olgusu birbirlerini tamamlayıcı yapılar olarak ifade edilebilir. Yani, diğer değişkenler sabitken daha çok yolsuzluk, daha çok kayıt dışı ekonomi anlamına gelmektedir (**Schneider ve Enste, 2002: 29**).

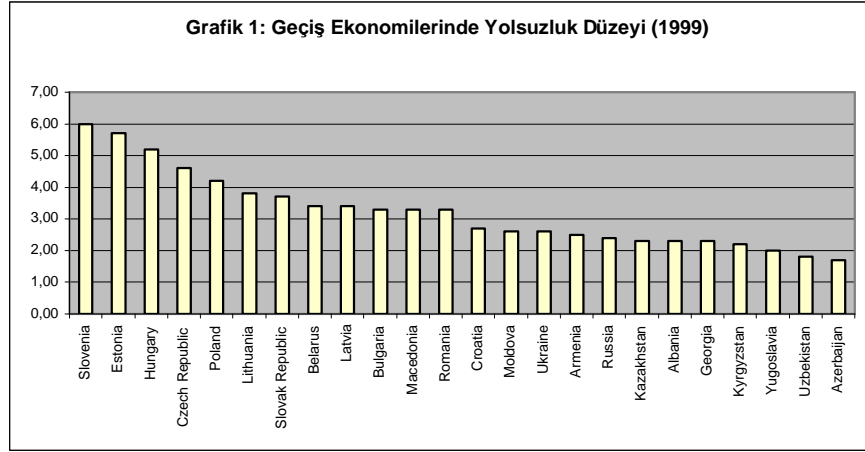
Geçiş ülkelerindeki kayıt dışı ekonominin önemli belirleyicilerinden birisi olarak yolsuzluk seviyesinin tespiti konusunda yapılmış çalışmalardan birisi Transparency International tarafından 1995’ten beri her yıl yayımlanan Yolsuzluk Algılama İndeksi (YAI)’dir. Dünyanın farklı ülkelerinde her bir ülke için yapılmış farklı yolsuzluk algılama anketlerine göre düzenlenen YAI, indekse dahil olan her bir ülkede 8 bağımsız kurum tarafından o ülke iş dünyası, ülke analistleri ve halk arasında yapılan 16 farklı anketin sonuçlarını birleştiren bir endekstir. Bir ülkenin bu ankette yer alabilmesi için o ülkede bağımsız kuruluşlar tarafından en az üç anket yapılmış olması gerekir. Yolsuzluk seviyesinin 0 (Yolsuzluğa Batmış) ila 10 (Temiz) arasında değerlendirildiği bu indekse göre geçiş ekonomileri içerisinde Avrupa ülkeleri genellikle en iyi durumda iken eski SSCB ülkeleri ise en gerilerde yer almaktadır (Bkz. Grafik 1).

Geçiş ekonomileri arasındaki farklılıklar içinse başlıca üç sebep sıralanmaktadır. Bunlar (**Çokgezen, 2003**); Birinci faktör, ülkelerin geçiş dönemine başladıklarında devraldıkları siyasi ve ekonomik mirasın yapısıdır. Sosyalist sistem altında daha uzun süre kalan ülkelerde yolsuzluk düzeyinin daha yüksek olduğu görülmüştür. Çünkü, Sosyalist sistem demokratik kurumların gelişmesini engellemiş, ekonomideki devlet müdahalesi anlayışını yerleştirmiştir. Yolsuzluk fırsatlarını arttıran, denetim imkanlarını kısıtlayan bu gelenek Sosyalist sistem altında daha uzun süre kalan ülkelerde alternatif kurumların daha yavaş gelişmesine neden olmuş, yolsuzluğu arttırmıştır. Ayrıca, geçiş sürecinin başlamasıyla birlikte bu ülkelerde ciddi bir refah kaybı yaşanmış, bürokratların maaşları asgari geçim seviyesinin altına düşmüş hatta maaşlar aylarca ödenememiştir. Bu ortamda bürokratlar yolsuzluğa daha fazla eğilimli hale gelmişlerdir.

İkinci faktör ise, geçiş dönemindeki gelişmelerdir. Doğu Avrupa’da geçiş, geniş tabanlı koalisyonlar tarafından yürütülürken, BDT ülkelerinde ise eski dönem yöneticilerinin inisiyatifiyle yukarıdan aşağı empoze edilmiş kararlarla başlatılmış ve sürdürülmüştür. Geçiş döneminde eski yöneticilerle bağlarını erken koparan ülkelerde yolsuzluk düzeyinin daha düşük olduğu gözlenmiştir.

Yolsuzluk farklarını açıklayan üçüncü etken ise özelleştirme yöntemleridir. Kamu kaynaklarının özel sektöre devri esnasında kullanılan yöntemler de yolsuzluk düzeyinde etkili olmuştur. Şeffaf olmayan özelleştirme yöntemleri ile kamu mallarından özel getiriler elde edilmiş ve yüksek düzeyli yolsuzluklara neden olunmuştur.

Özetle, geçiş ekonomilerindeki kayıt dışı ekonomi ve yolsuzluk düzeylerinin yüksekliği, birbirleriyle içsel bağlantılı ve tamamlayıcı bir tarzda gelişmektedir. Bu durum bir uluslararası kayıt dışı ekonomik faaliyet olarak bavlul ticaretinin gelişmesinin ve günümüzdeki yüksek boyutlara ulaşmasının da temel sebepleri arasındadır. Söz konusu ilişki ileriki sayfalarda detaylı olarak ortaya konulacaktır.

Kaynak: Transparency International, 1999 Corruption Perceptions Index.

5. Geçiş Ekonomilerinde Bir Uluslararası Kayıt Dışı Ekonomik Faaliyet Olarak Bavlul Ticareti (Shuttle/Suitcase Trade)

Bavlul ticareti bir uluslararası mal ticareti şeklidir. Resmi kayıtlara tabi olmaksızın ve ticari amaçlar çerçevesinde gerçekleştirilmesi ise söz konusu ticareti aynı zamanda bir uluslararası kayıt dışı ekonomik faaliyet haline dönüştürmektedir. Bavlul ticareti özel birer dış ticaret rejimi türü olarak sınır ve kıyı ticaretlerine benzemekle birlikte kayıt dışı olması boyutuyla bunlardan ayrılmaktadır. Hemen hemen tüm ülkelerde değişik gerekçelerle yapılan ülkelerarası gidiş ve gelişlerde bireysel ihtiyaç olarak değerlendirilen bazı malların belirli değer ve miktardaki kısmının gümrük vergi ve kısıtlamalarından muaf tutulmuş olması bavlul ticaretinin çıkış gereksesidir. Bu muafiyet uluslararası bir mal arbitrajı mekanizmasının doğmasına neden olmaktadır. Genellikle de bu tür ticarete konu olan ürünler “yükte hafif, pahada ağır” olarak ifade edilen mallarda geçerlilik bulmaktadır. Tekstil ve konfeksiyon ürünleri, ayakkabılar, deri mamulleri, cep telefonları ve diğer elektrikli ve elektronik mamuller, oyuncaklar,

takılar, sanat eserleri, gözlük, süs ve hediyelik eşyalar, gıda ürünleri, alkol, tütün vb. mamuller, temizlik ürünleri, mutfak malzemeleri, kozmetik ve bazı ilaçlar ilk anda verilebilecek örnekler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bavul ticareti geçmişten günümüze belirli boyutları aşmaksızın tüm ülkelerde az veya çok olarak karşımıza çıkmaktadır (Bkz. Yüksek, 2003). Özellikle sık aralıklarla uluslararası seyahatlere çıkanlar ile bu işi kısmen dahi olsa bir meslek haline getirmiş bazı bireyler dünyanın hemen her ülkesinde geçmişten günümüze genellikle ihmal edilebilir büyüklükler çerçevesinde bavul ticareti yapmışlardır. Uluslararası mal ticareti istatistiklerinin kısmen veya tamamen kapsamı dışında kalan bu tür bir ticaretin ihmal edilir derecede küçük olması sözkonusu ticaret şeklinin genellikle göz ardı edilmesine yol açmıştır.

Bavul ticaretinin boyutlarının dikkate alınır olması son derece yeni bir olgu olup özellikle Sosyalist bloğun dağılmasının ardından ortaya çıkıp, kapitalist sistemle tanışan ülkelerle (geçiş ülkeleri), genellikle piyasa ekonomisinden uzak içe kapanık otoriter ülkelerin kısmen dahi olsa dışa açılmaya başlamasıyla birlikte dikkat çeker bir hal almıştır. Bu türden gelişmeler ise yaygın olarak özellikle 1980'li yılların ikinci yarısından sonra karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla, 1980'li yılların sonlarıyla birlikte başlayan bu süreçte başta geçiş ekonomileri olmak üzere değişik ekonomilerde bavul ticaretinin hızla önemli rakamlara ulaşması konuyu gündeme taşımıştır. Örneğin IMF'nin bavul ticaretinin boyutlarının hızlı yükselişini keşfetmesi dahi ancak 1993 yılında Moskova'ya gelen bir misyonun ziyaretleri sırasında olmuştur (IMF, 1998: 5). Bu konudaki literatürde henüz çok yenidir. Gazete ve eko-magazin dergilerinde konuyla ilgili geçen haberler ile bazı dernek ve kurumların hazırladıkları raporlar ihmal edilirse (TUSİAD, 1999 ve RTİB, 2003 gibi) literatürde konu daha çok kayıt dışı ekonominin isim düzeyinde geçen bir boyutu ve geçiş ekonomilerindeki kadın girişimcilik olgusunun gelişimi çerçevesinde (Bkz. Razumnova ve Izyumov, 2000) değerlendirilmektedir denilebilir.

Bunların dışında OECD ve IMF kaynaklı bazı çalışmalar ise daha çok bavul ticaretinin ölçülmesi problemleri ile ilgilidir (IMF 1998; Rauta, 2002). Bu duruma bavul ticaretinin geçici bir durum olarak algılanılmasının sebep olduğu tahmini yapılabilir. Ancak, aradan geçen önemli sayılabilecek bir zaman dilimine karşın bavul ticaretinin azalıyor gözükmeyle birlikte, ciddi rakamlara imza atmaya devam etmesi konuyu önemli ve araştırılmaya değer kılmaya devam etmektedir. Nitekim, Yüksek (2003) tarafından yapılan bir çalışma bu konuda literatürdeki ilklerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Günümüzde bavul ticareti tüketim maddelerinin yurtiçi arzının yeterince gelişemediği geçiş ekonomileri ile içe kapanık, dış ticaret rejimi çeşitli kısıtlamalarla dolu iken, yavaş yavaş dışa açılma gösteren bazı ülkelerin tüketim maddeleri arzında başarılı sayılabilecek ülkelerle arasında yaşanmaya devam etmektedir. Sözkonusu ticaretle uğraşan insan sayısının sadece Rusya federasyonunda yaklaşık 2 milyon kişi olarak tahmin edilmesi konunun boyutlarının ne kadar yüksek olabileceğine ilişkin bir fikir vermesi açısından önemlidir.

Bu kişiler turist sıfatıyla bavul ticareti için sürekli olarak değişik ülkelere seyahat etmekte ve çoğu kez kişisel ihtiyaç adı altında büyük miktarda mal ticaretini sürdürmektedirler. Sözkonusu ticaretin talep cephesindeki kişilerin çıkış ülkeleri genellikle Rusya Federasyonu ve Kırgızistan gibi BDT ülkeleri, Vietnam, Irak ve İran gibi genellikle dışa kapalı otoriter ülkeler, Bulgaristan, Romanya, Polonya, Macaristan ve Sırbistan gibi Orta ve Doğu Avrupa Ülkeleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Arz cephesinde ise en sık olarak karşımıza çıkan ülkelere; Almanya, İtalya, Çin, Türkiye, Pakistan, Hindistan, İsrail, Birleşik Arap Emirlikleri ve kısmen de Yunanistan ve Suriye olmaktadır (Vaknin, 2002).

Bavul ticaretinin şekli, doğuşu ve gelişiminde etkili olan bazı faktörler ise şu şekilde sıralanmaktadır (IMF, 1998: 9-12); yurt dışına seyahat eden bireylerle yakından ilişkili olması ve bu bağlamda uzun yıllar boyunca seyahat kısıtlamalarıyla karşı karşıya olan geçiş ülkeleri vatandaşlarının serbestleşmenin hemen ardından diğer ülkelere göç gelişlerinin hızla artışı, ticaretin içeriğinin ekonomik sistemdeki rijitlikler ve yurtiçi arz yetersizliklerinden kaynaklanması veya var olan bazı yurtiçi düzenleyici uygulamaların mal arbitrajına dayalı bavul ticaretini avantajlı konuma getirmesi, sınır bölgelerinde yaşayan bireylerin sistemdeki avantajlı konuları, bireysel taşımanın yetersiz kalması çerçevesinde hızla çoğalan taşımacılık firmalarının sistemi destekleyici tarzındaki faaliyetleri, tüketim maddelerinin yurtiçi üretiminin gerek nitelik gerekse, nicelik olarak yetersizliklerine karşılık, son derece güçlü bir talep yapısının varlığı, bireysel olarak yapılan bavul ticaretinde özellikle 1990'lı yılların sonlarına kadar belirli bir ağırlık veya değer sınırlama uygulamasının yeterince olmayışı (son yıllarda başta Rusya Federasyonu ve Kazakistan olmak üzere bir çok bireylerin yanlarında taşıyabilecekleri yük konusunda kısıtlamalara gitmektedirler), ithal edilen tüketim maddelerinden uzun yıllar boyunca %10 ithalat vergisi alınmasına karşın, yurtiçi katma değer vergisinin %20 olarak belirlenmesinin ithal ürün kullanımına getirdiği avantajlar (bu avantaj son yıllarda giderek azaltılmıştır), ülke yönetimlerinin yurt içi üretim seviyesinin düşüklüğü nedeniyle özellikle tüketim maddelerinde oluşabilecek kıtlık ve yoklukların oluşmasına imkan vermemek ve bu olgudan kişisel gelir elde edebilmek gerekçesiyle bavul ticaretine sıcak bakmaları, reel ücretlerin düşüklüğü, nitelikli işsizliğin fazlalığı ve bu kişilerin 1990'lı yıllardaki yoğun yer değiştirmeleri, milyonlarca insanın bavul ticareti çerçevesinde birer iş edinmelerinin yönetimler tarafından yurtiçi politik baskıları azaltıcı olarak algılanması, sınır bölgelerindeki gümrüklerin son derece geçirgen yapısı ve yaygın bir durum olarak yolsuzluklar.

Bavul ticaretindeki arz-talep mekanizması uzun yıllar boyunca bireysel seyahat ile birlikte gerçekleşmiş bir durum olmakla birlikte, bu durum son yıllarda yavaş yavaş şekil değiştirerek giderek daha organize bir hal almaya başlamıştır. Bunun sebepleri arasında ilgili ülkelerin bavul ticareti ilişkin kuralları sıkılaştırmaları gösterilmekle birlikte, daha gerçekçi olanı ticareti yapanların sermaye birikimindeki artışa paralel olarak daha değişik yöntemleri keşfetmeleridir (Yükseker, 2003: 126). Buradaki en önemli yöntem değişikliği ise bavul ticaretinin bireysel eşya taşınmasından çıkarılarak uluslararası nakliyat firmaları aracılığıyla Otobüs, Kamyon, TIR, Tren, Gemi ve Charter uçak seferlerinin devreye sokulması olmuştur. Yukarıda da belirtildiği üzere gümrük rejimlerinden geçişlerde değişik ülkelerde değişik isimlerle karşımıza çıkabilen yolsuzluk ve rüşvet mekanizmaları mal giriş ve çıkışlarının sorunsuz gerçekleşebilmesinin en önemli aracı haline gelmiştir. Örneğin, Ukrayna sınırında araç başına yaklaşık olarak gümrük otoritelerine 300, Kırgızistan da ise 500 dolar ödenmek suretiyle bavul ticaretçileri mallarını diğer herhangi bir yükümlülüğe girmeksizin serbestçe ülkeye geçirebilmektedirler. Tüm diğer ülkelerde de buna benzer mekanizmalar oluşmuş durumdadır (Vaknin, 2002).

Yıllar	Bavul Ticareti (Milyar \$)	% Değişim
1997	18,3	13,7
1998	13,3	-27,3
1999	8,5	-36,0
2000	11,1	30,5
2001	12,1	9,0

Kaynak: Rusya Federasyonu Milli İstatistik Komitesi (Aktaran: Şen, 2003, s.10.)

Dolayısıyla yolsuzluk ekonomisi bavul ticaretçilerinin son dönemlerdeki en önemli aracı haline gelmiş olup, ticaretin şekli kadar boyutlarını da değiştirmiş durumdadır. Böylece, bavul ticareti bir yandan geleneksel yöntemlerini sürdürmeye devam ederken, diğer yandan da yolsuzluk ekonomisiyle bütünleşmiş daha organize bir yapıya doğru yön değiştirmiştir denilebilir. Bavul ticaretinin yaygın olarak yapılmaya devam ettiği tüm ülkelerde buna benzer yöntemler hızla yaygınlaşmakta ve başta IMF ve Dünya Ticaret Örgütü olmak üzere önemli tüm uluslararası kuruluşlar sözkonusu mekanizmaların çökertilebilmesi için ilgili ülkelere gerek teknik gerekse mali desteklerle sorunun belirli bir süre içerisinde aşamalı olarak ortadan kaldırılabilmesi konusunda desteklerini arttırmaktadırlar.

Bavul ticareti, bir realite olarak karşımızda dururken ve sözkonusu ticaret şeklinin ulaştığı boyutlar eleştirileri de beraberinde getirirken, başta geçiş ekonomileri olmak üzere bazı faydalarından da söz edilebilir. Bu konudaki ilk katkı, kuşkusuz bavul ticaretine ürün arzı sağlayan Türkiye, Çin ve benzeri ülkelerdeki üreticilerin teşvik edilmesidir. Ancak daha önemlisi ise bavul ticareti yapan ülkelerin yurtiçi arz sorunlarının çözümünde geçici de olsa bir katkı yapmasıdır. İkinci katkı, geçiş ekonomilerinde daha önceki planlı dönem tecrübesinde oluşmasına hiçbir zaman izin verilmeyen bir girişimci sınıfın doğması ve gelişmesine yaptığı katkıdır. Bu katkı iki yönlü olup, bir yandan sermaye birikiminin oluşmasına diğer yandan da aksi durumda azaltılamayacak yaygın işsizlik sorununun azaltılmasına yardımcı olmasıdır. Sözkonusu ülkelerdeki son yıllarda gerçekleşen modern girişimcilik örneklerinde çoğu kez bavul ticareti bağlantısının bir şekilde yaşanmış olması da bu açıdan dikkat çekicidir (Bkz. Razumnova ve Izyumov, 2000). Bir anlamda bu gelişme günümüz modern kapitalist ekonomilerin oluşmasında öncü rolü oynamış pre-kapitalist gelişmeleri hatırlatmaktadır (**Bkz. Braudel, 1996: 198 ve Heilbroner, 1970: 46**).

Gezici tüccarlar olarak bilinen maceraperest bir sınıf insan ortaçağlarda feodal düzenin-malikane yapılarının yıkılarak piyasa toplumunun doğuşuna nasıl yardım ettilerse, Bavul ticareti ile uğraşan günümüz tüccarları da geçiş ekonomilerinde piyasa zihniyetinin, kurumlarının ve kurallarının yerleşmesine hizmet etmekte, özel girişimciliğin ilk örneklerini vermekte ve sermaye birikiminin oluşumunda aktif unsurlar olarak görev almaktadırlar. Üçüncü önemli katkı, geçiş ekonomilerindeki değişen tüketici taleplerinin ve ihtiyaçlarının bavul ticareti çerçevesinde uzun yıllar boyunca başarılı bir şekilde sağlanmasıdır. Dördüncü önemli katkı ise piyasa ekonomisine yönelik herhangi bir birikim ve yapıdan uzun yıllar boyunca uzak kalmış geçiş ekonomilerinde piyasa ekonomisinin kural ve kurumlarının çeşitli boyutlarda oluşmasına yaptığı katkılardır.

Bavul ticareti bir uluslararası kayıt dışı ekonomik faaliyet olarak yukarıda sıralanan bazı olumlu etkilerine karşılık özellikle son yıllarla birlikte, ilgili ülkeler devlet yönetimleri ve uluslararası kuruluşlar tarafından giderek daha fazla mücadele edilmesi gereken bir durum olarak değerlendirilmeye başlanılmıştır. Uluslararası kurumların bu çerçevedeki en önemli argümanı bavul ticaretinin formel uluslararası ticarete zarar vermesi olarak belirtilmektedir. Bu durum bir süreden bu yana Dünya Ticaret Örgütüne üye olmaya çalışılan tüm geçiş ekonomilerine bir ön şartı olarak sunulmaya başlanılmıştır. Rusya Federasyonun son yıllardaki bavul ticareti ile mücadelesinin en önemli sebebi de budur (**TUSIAD, 1999: 123, RTİB, 2003**).

Öte yandan bavul ticareti mekanizmasının uluslararası ticarete verdiği zararlardan daha fazlası, kayıt dışı ekonominin ülke ekonomilerine giderek artan oranda yerleşmeleridir. Bu durum ise ilgili ülkelerdeki vergi uygulamalarını bozmakta ve vergi tabanını daraltırken, vergi yükünü ise arttırmaktadır. Sosyal güvenlik sistemlerinin

gelişmesini engellerken, mali yapılarını bozmakta, devlet bütçesi dengesini bozarak iç ve dış borçlanmaları arttırmakta, yerli üretim üzerinde haksız rekabete neden olarak ise ithal ikame sanayilerin yeşermesine engel olabilmektedir.

Bu durum aynı zamanda ekonomide halen çok yüksek seviyelerde olan yolsuzluklarla mücadelenin de önünü tıkamaktadır. Başta bavul ticareti olmak üzere kayıt dışı ekonominin büyümesi ise ekonomi yönetimlerinin ihtiyaç duyduğu makro ekonomik verilerin güvenilirliğini de zayıflatmaktadır. Yatırım iklimlerindeki bozulmalar ise ülkelerin uzun dönemli büyüme ve kalkınmaları önünde ciddi engeller oluşturmaktadır. Dolayısıyla tüm kayıt dışı ekonomik faaliyetler gibi bavul ticareti de kısa dönemli faydaları bir tarafa bırakılırsa orta ve uzun dönemde ekonomilerin genel verimlilik ve büyüme performansı üzerinde daraltıcı etkileri ile dikkat çekmeye devam etmektedir.

Tablo 5, bir örnek olmak üzere bavul ticaretinin en önemli partneri olarak gösterilen Rusya Federasyonu'nun ilgili verilerini (1997-2001 dönemi toplamı olarak 63.3 milyar dolar) özetlemekte olup, konunun boyutlarını ve önemini vurgulamaktadır. Söz konusu ticaret şeklinin ileriki sayfalarda örneklerle ortaya konulacağı üzere kayıt dışı ekonomi ve yolsuzluklarla ilişkisi ise bu önemi daha da arttırmaktadır.

6. Geçiş Ekonomilerinde Kayıt Dışı Ekonomi, Yolsuzluk ve Bavul Ticaretinde Büyük Pazarların Rolü

Geçiş ekonomilerinin kayıt dışı ekonomi faaliyetlerinin ve bu kapsam dahilinde bavul ticaretinin en yoğun olarak yaşandığı ortamlardan birisi de büyük toptancı pazarlar ile perakendeci pazarlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Hemen hemen tüm geçiş ekonomilerinde geçiş sürecinin başlarından itibaren bu tür pazarlar oluşmuştur. Geçiş ekonomileri açısından bu merkezlerin çıkış noktası Rusya Federasyonunun başlangıç uygulamasıdır. Rusya Federasyonu 1992 yılında çıkardığı bir kararname ile ülke içinde çöken ürün dağıtım sistemini canlandırmak amacıyla serbest ticarete ilişkin bir karara imza atarken aynı zamanda bavul ticaretinin ve büyük toptancı pazarların da yolunu açmıştı. Bu uygulamanın benzerleri ise daha sonraları diğer bazı BDT ülkelerinde de aynen hayata geçirilmişti (TUSİAD, 1999: 119). Özellikle tüketim maddelerinin toptan-perakende dağıtımında uzmanlaşan bu merkezler zaman içinde hızla büyümüş ve gerek toplam ithalat gerekse, ulusal hasıla içinde genellikle kayıtlı olmayan fakat çok önemli bir paya sahip ticaret üsleri olarak karşımıza çıkmışlardır. Bu merkezlerden özellikle Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinde olanlar zaman içinde küçülürken başta Rusya Federasyonu olmak üzere bazı eski Sovyetler Birliği üyesi ülkelerinde hızla büyümeye devam etmişlerdir (son yıllarda bu merkezlerin küçültülmesi konusunda Rusya Federasyonu da aktif politikalar uygulayacağını ilan etmiştir). Bu merkezler aynı zamanda çoğu kez birbirleriyle de entegre merkezler olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Bu durum özellikle 1990'lı yılların ikinci yarısından itibaren yoğunlaşma göstermiştir. Dolayısıyla bu ekonomilerin kendi içlerinde de yoğun bir bavul ticareti ve kuşkusuz kayıt dışı ekonomi faaliyeti söz konusudur.

Bu ülkelerin SSCB sonrası imzaladıkları BDT anlaşması çerçevesinde kendi aralarındaki insan ve mal geçişlerinin geniş ölçekli serbestisi, benzeri ekonomik yapılara sahip olmaları, fiili üretim yapılarının benzeri şok düşümlere maruz kalmaları, yaygın işsizlik ve reel ücretlerdeki düşük seviyeler, tüketim maddeleri üretiminin zayıflığı ile bu ülkelerdeki tüketim maddelerine olan talep fazlalığı ve Rusça'nın SSCB döneminden kalan fakat halen de devam eden anadili seviyesinde tüm tarafların ortak dili olarak kullanımının devam etmesi bu sürecin en önemli destekleyicileri arasındadır (söz konusu ülkelerde Rusça halen ve görünen gelecekte hakim dil konumunu koruyacak

bir şekilde üstünlüğe sahiptir. İlk ve orta eğitimde okulların çoğunluğunda, üniversitelerde ise neredeyse tamamen Rusça eğitim ve öğretim sürdürülmektedir).

Kayıt dışı ekonominin ve bu çerçevede bavul ticaretinin merkez üsleri olan büyük toptancı ve perakendeci pazarlar genellikle açık hava pazarları şeklinde oluşmuşlardır. Bu durumun önemli bir sebebi SSCB döneminde devlet eliyle kurulan ve işletilen açık hava pazarlarının yaygın yapılar halinde kurulması alışkanlığının günümüze yansması olarak düşünülmektedir. Önemli bir diğer gerekçe ise kamu mülkiyetindeki birimlerin özelleştirme politikaları olarak ifade edilmektedir (**Yükseker, 2003: 154**). BDT ülkelerinin tümünde az veya çok görülen bu türden pazarlar içerisinde Rusya Federasyonu (Moskova'daki Lujiniki, Dinamo ve Çerkisova pazarları gibi), Kazakistan (Almata'daki Baraholka veya Karapazar gibi) ve Kırgızistan (Bishkek'teki Dordoy ve Osh'taki Karasu pazarları gibi)'daki merkezler dikkat çekicidir.

6.1. Kırgızistan Ekonomisi ve Bavul Ticareti

Kırgızistan, 1917 Ekim devriminden sonra 1924 yılına kadar Türkistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne dahil olmuş, 1924'te Kara-Kırgız Muhtar Oblastı adını almış, 1926'da Kırgız Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti şeklinde adlandırılıp Rusya Federasyonuna bağlanmıştır. 1936 yılında ise Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti statüsüne geçirilerek 15 üyeli SSCB'nin bir üyesi haline gelmiştir. SSCB'nin dağılma sürecine girdiği 1980'li yılların son çeyreğinden itibaren önce resmi dil Kırgızca'ya çevrilmiş (2001 yılında alınan bir kararla Rusça'da ikinci resmi dil olarak kabul edilmiştir), 1990 yılında Sovyet Sosyalist kelimeleri terkedilmiş, 31 Ağustos 1991'de siyasi bağımsızlık ilan edilirken, 10 Mayıs 1993'te ulusal para Som tedavüle sokularak Ruble bölgesinden de çıkmak suretiyle ekonomik olarak bağımsızlık ilan edilmiştir (**Solak, 2002: 566**). Kırgızistan, bağımsızlık sonrası izlediği politikalar çerçevesinde düşük-orta düzey reformcu geçiş ekonomileri arasında gösterilmektedir. Aradan geçen on yıldan fazla bir dönem içerisinde piyasa ekonomisine geçmekle, ekonomik problemlerinin tümünü kısa bir zamanda aşarak Orta Asya'nın İsviçre'si olmayı bekleyen ve hedefleyen Kırgızistan, mevcut haliyle ciddi bir hayal kırıklığı yaşamıştır denilebilir.

Kırgızistan ekonomisi bağımsızlık öncesi birlik politikaları çerçevesinde kendisine biçilen görev gereği birlik içi ticaret yapmaktaydı ve bu ticaret oldukça önemli miktardaydı. 1990'lı yılların başında yaklaşık 7 milyar dolarlık bir ticaret hacmi vardı (3.5 milyar dolarlık ihracat ve 3.7 milyar dolarlık ithalat). Bu değer sonraki yıllarda hızla gerilemiş ve 2000'li yıllara gelindiğinde yaklaşık olarak 1 milyar dolar olabilmıştır (505 milyon dolar ihracat ve 555 milyon dolarlık ithalatla) (**Bal, 2003**). Kırgızistan, bağımsızlık sonrası genellikle uluslararası ticarete liberal bir rejim takip etmiştir.

Bu durumun en önemli sebebi SSCB döneminin bitmesiyle birlikte tüketim maddeleri üretiminin çok düşüşler göstermesinin zaten yetersiz olan arzı daha da azaltması ve kıtlıkların baş göstermesinin engellenmesi olarak düşünülebilir. SSCB içerisinde bulunulan dönemlerde birlik içi politikalar çerçevesinde üretim yapısı ve seviyesi belirlenen Kırgızistan'a biçilen rol genellikle tarım, hayvancılık, hammadde ve madencilik, enerji, hafif sanayi sektörleri, motor parçaları, alkol üretimi, inşaat malzemeleri, mobilya, silah sanayi ve küçük makineler imalatı sanayi alanlarında üretim ve ihracat yapmak olmuştur (**Koichuev, 2001: 4**).

Kırgızistan'ın fiili üretim yapısı tüm dönüşümlere rağmen, halen ağırlıklı olarak sosyalist sistemin devamı bir yapı arz etmektedir. Geçmiş dönemlerdeki üretim ve sanayi yapısı ise Koichuev (2001)'in belirttiği üzere tüketim maddeleri üretimini önemsemeyen, rekabeti dışlayan ve ağır sanayi ile savunma sanayini ön plana çıkaran klasikleşmiş bir sanayileşme modeliydi. Bu yapının yetersizlikleri ve tüketim mallarında yurtiçi üretimin

oluşamaması tüketim maddeleri ithalatına ivme vermiştir. İthalatın hızla libere edilmesi tüketim mallarının ülkeye getirilmesi konusunda büyük bir talep patlamasına yol açmıştır. Başlangıç dönemlerinde nitelikli personelin çok önemli bir bölümünün aniden işsiz kalması ve reel ücretlerdeki çok gerilemeler bu insanların bavul ticaretine ilk adımları atmalarına yol açmıştır. Başlangıçta küçük miktar ve değerler olarak karşımıza çıkan bu uygulamalar daha sonraları hızla genişlemiş ve önem kazanmıştır.

Tablo 6: BDT Ülkelerinde Tarife Oranları ve Genel Rating Seviyesi

	Ortalama Tarife	Genel Rating*
Ermenistan	3.7	1
Azerbeycan	12.0	5
Beyaz Rusya	12.6	8
Estonya	0.0	1
Gürcistan	10.0	2
Kazakistan	7.8	4
Kırgızistan	9.2	1
Letonya	5.3	1
Litvanya	4.5	1
Moldovya	8.9	1
Rusya	12.6	5
Tacikistan	8.0	1
Türkmenistan	0.5	7
Ukrayna	14.7	5
Özbekistan	29.0	10

Kaynak: İMF, 2000, S.39. (*): Rating notunun azalması ticaret rejiminin kısıtlamalardan giderek arınmasını ifade etmektedir.

Bu gelişmeler daha önce de değinildiği üzere modern kapitalist ekonomilerin oluşmasında öncü rolü oynamış pre-kapitalist gelişmeleri hatırlatmaktadır (**Braudel, 1996 ve Heilbroner, 1970**). Bavul ticareti ile uğraşan günümüz tüccarları da Kırgızistan ve diğer geçiş ekonomilerinde piyasa zihniyetinin, kurumlarının ve kurallarının yerleşmesine hizmet etmekte, özel girişimciliğin ilk örneklerini vermekte ve sermaye birikiminin oluşumunda aktif unsurlar olarak görev almaktadırlar. Kırgızistan'da 1994 yılından 1998 yılına kadar bazı özel ürünler hariç tüm ürünler için ithalatta %10 tarife uygulanmıştır. 1999 ve 2000 yıllarında daha ileri adımlar atılmış ve son olarak ithalat listesini dört ana gruba bölerek en yüksek %20, ortalama olarak ta %5.21 tarife uygulamasına geçmiştir (Tablo 6'daki veriler 1999 yılına ait olduğundan Kırgızistan'daki ortalama tarife oranlarının gerilemesi dikkat çekicidir). Bu tarife oranlarında ithal ikame sanayiler için bazı ayarlamalar yapılmakla birlikte (örneğin 2001 yılında akümülatör, transformatör, bitkisel yağ ve bazı gıda ürünleri ithalatında tarifeler %5-10 civarında artırılmıştır – Bkz. Dış Tic. ve San. Bak. Web Sitesi: mvtp.kg), genel tablo değiştirilmemektedir. Tarife dışı kısıtlamalar ve lisans uygulamaları bazı özel ürünlerde vardır (narkotik, silah, nükleer malzemeler, tütün ve alkol gibi).

İhracatta ise Avrupa Birliği ile yapılan anlaşma gereği tekstil sektörünün özel durumu hariç (gönüllü ihracat kotası) ve bazı özel ürünler hariç olmak üzere (askeri malzeme ve kıymetli metaller gibi) herhangi bir kısıtlama yoktur. Ayrıca ihracat üzerinde doğrudan bir sübvansiyon politikası da sözkonusu değildir (bunun temel sebebi DİÖ-WTO anlaşmasının bu konudaki emredici özelliğidir). Bu boyutuyla Kırgızistan bölge ülkeleri içerisinde dış ticaret rejimi bağlamında en liberal ekonomilerden birisi olup, Tablo 6 konu hakkındaki mukayeseli bilgileri özetlemektedir. Bu konudaki önemli bir ayrıntı ise Kırgızistan'ın izlediği liberal ve düşük oranlı ithalat tarifesi uygulamasının gümrük vergisi gelirlerindeki seviyesidir. Buna göre Kırgızistan'ın 2001 yılı gümrük vergisi gelirleri 301.4 milyon Som

GEÇİŞ ÜLKELERİNDE YOLSUZLUK VE KAYITDIŞI EKONOMİ: KIRGIZİSTAN BAVUL TİCARETİ ÖRNEĞİ

olup (yaklaşık 6.5 milyon dolar) GSYİH'nın %4'üne karşılık gelmektedir (**Milli İstatistik Komitesi, 2002**).

Kırgızistan ekonomisinde uluslararası ticaretin önemli bir boyutu bavul ticaretidir. Kırgızistan ekonomisindeki bavul ticareti genellikle BDT-CIS dışı ülkelerden ithalat ve iç piyasalara satışla sınırlı kalmamakta, dış piyasalara da (özellikle Rusya'ya) bavul ticareti yoluyla satış şeklinde sürdürülmektedir (Bkz. Tablo 7).

**Tablo 7: Kırgızistan Ekonomisi ve Bavul Ticaretindeki Gelişmeler (1997-2002)
(Milyon Dolar)**

	1997	1998	1999	2000	2001	2001*	2002*
İhracat							
Toplam	58.4	42.2	21.9	20.3	28.1	20.9	18.1
Resmi İstatistiklere Dahil Olan	31.4	20.8	13.2	13.9	24.0	18.0	16.6
-CIS	28.7	18.0	13.2	8.0	11.1	8.8	7.8
-CIS Harici	2.7	2.7	0.0	5.9	12.9	9.2	8.9
Resmi İstatistiklere Dahil Olmayan	27.0	21.4	8.7	6.4	4.1	2.9	1.4
-CIS	27.0	21.4	8.2	6.3	3.7	2.7	1.2
-CIS Harici	0.0	0.0	0.5	0.1	0.4	0.2	0.2
İthalat							
Toplam	82.4	100.5	58.3	56.7	50.9	36.9	41.8
Resmi İstatistiklere Dahil Olan	59.4	72.7	44.8	52.7	46.6	34.2	39.1
-CIS	13.8	15.4	11.6	19.3	7.0	5.4	3.1
-CIS Harici	45.7	57.3	33.2	33.4	39.6	28.8	36.0
Resmi İstatistiklere Dahil Olmayan	23.0	27.8	13.5	3.9	4.3	2.7	2.7
-CIS	13.3	14.2	9.7	3.5	3.6	2.4	2.2
-CIS Harici	9.7	13.6	3.9	0.4	0.7	0.4	0.5

Kaynak: NBKR, Balance of Payments Statistics, July 2002,s.26 ve January 2003, s. 26-27.
(*) : Ocak-Eylül.

Kırgızistan ekonomisinde bavul ticareti özellikle bağımsızlık sonrası işsiz kalan veya fırsatlardan istifade etmek isteyen genellikle de kalifiye binlerce insanın bu işe girmesiyle başlamıştır. Genellikle Çin, Almanya, Birleşik Arap Emirlikleri ve Türkiye kaynaklı bavul ticareti sektöründe 1996 yılında bu işi yapan insan sayısı 600.000 civarında tahmin edilmekteydi. Günümüzde ise bu sayı ticaret hacmindeki azalma, piyasaların tüketici taleplerine duyarlılığının artması ve bavul ticaretinin giderek organize bir hal alarak küçük sermaye sahibi bavul ticaretçilerini dışlamasıyla 300.000 civarına gerileme göstermiştir (**Kyzy, 2001**). Nitekim Kırgızistan Merkez Bankası'nın tahminleri çerçevesinde oluşturulan Tablo 7'deki veriler de buna işaret etmekte olup, 1998 yılında yaklaşık 100 milyon dolar değerindeki bavul ticareti ithalat hacmi 2001 yılında 50.9 milyon dolara gerileme göstermiştir.

Zamanla daha fazla azalması beklenen bavul ticaretinin görünen geleceği hakkında ise tarih vermek çok zordur. Bunu belirleyecek en önemli faktörler ise piyasa dinamikleriyle, bavul ticaretinin çerçevesini belirleyen yolsuzluklar ve dış ticaret rejimi olacaktır. Bavul ticareti de dahil edildiğinde Kırgızistan ekonomisinin ithalatı içindeki tüketim maddelerinin toplam ithalata oranı %48.7'e çıkmaktadır ki (**Blkz, Bal, 2003**), bu değer herhangi bir ekonominin ithal ikame sektörlerinin son derece zayıf olduğuna işaret eder. Genellikle bu ticarete konu olan malların kalitesi de fiyatlarına paralel olarak

düşüktür. Dolayısıyla bavul ticareti gelişmemiş veya gelişmekte olan ithal ikame sanayiler için pek çok olumsuzluklara neden olmaktadır. Bu konuda gerek yurtiçi üreticilerin gerekse konu ile ilgili ekonomi birimlerinin de yoğun şikayetleri sözkonusudur (**Bkz. Koichuev, 2002: 123**). Özellikle yerli üreticiler bavul ticareti çerçevesinde ithal edilen ürünlerin kendilerine rekabet şansı vermedikleri gerekçesiyle kısıtlanması gerektiği konusundaki taleplerini sık sık gündeme taşımaya devam etmektedirler.

6.2. Bişkek'teki (Tolçok) Dordoy Pazarına İlişkin Bazı Gözlemler

Kayıtdışı ekonominin ve bavul ticareti'nin kalbi olarak nitelendirebileceğimiz büyük pazarlar için Kırgızistan ekonomisinde Osh vilayetinde bulunan Osh (Karasu) pazarı ile Bişkek'te bulunan Dordoy (Tolçok) pazarları ülke ekonomisinin olduğu kadar Orta Asya'nın da en önemli toptan ticaret üsleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu iki pazara ilave olarak ülke genelinde görece küçük pek çok toptan ve perakende pazardan söz edilebilmekle birlikte (örneğin, Bişkek'teki Osh-Pazar, Ortasay Pazarı, Madina pazarı, Ala-Medin pazarı ve Kore-Çin pazarları gibi). Ayrıca, çok sayıda da bu pazarların minyatürü pazarlar (Orta Asya ülkelerinin hemen tüm kentlerine yayılmış şekilde) bulunmaktadır. Tolçok (Dordoy) pazarı Bişkek'te bulunan en büyük toptancı pazarı olup, il merkezine yaklaşık sekiz kilometre mesafede bulunmakta, toptan satışın yanısıra perakende satış da yapılmaktadır. Pazar, modern mağazalar ve teşhir merkezlerinden değil, konteynırlardan oluşmaktadır. Pazar yapısı itibari ile birbiri içine girmiş iki kısımdan oluşmaktadır. Birincisi Avrupa pazarı ismi verilen Türkiye ve Almanya başta olmak üzere batılı ülkelerin ürünlerinin bulunduğu Avrupa Pazarı ikincisi ise, daha çok yerli imalatın ve Çin başta olmak üzere komşu ülkelerin mallarının bulunduğu Halk Pazarı şeklindedir. Pazarda mevcut bulunan konteynırlar birbirine çok yakın sıralar halinde yerleşmiş olup, sık aralıklarla adeta birbirine girmiş vaziyettedir.

Pazarın tüketim maddeleri içerikli ürün karması ise çok çeşitlidir. Kırtasiye malzemeleri, tekstil - konfeksiyon ürünleri, dayanıklı tüketim malları, beyaz eşya, oyuncak, ayakkabı, içecek, ev döşemesi, elektrikli malzemeler, elektronik ürünler ve bazı yapı malzemeleri ilk dikkat çekenlerdir. Pazar tam gün esaslı bir çalışma sistemine sahiptir. Erken saatlerde açılıp genelde öğleden sonraları ilk mesaisini bitirmektedir. Bu saatler genellikle perakende ticaret içindir. İkinci mesai saatleri ise akşam geç saatlerde başlayıp gece yarısını hatta sonrasını bulan ve genellikle toptan ticareti içeren bir yapılanmaya sahiptir. Dolayısıyla, genelde perakende alışverişler sabahları, toptan satışlar ise akşam ve geceleri yapılmaktadır. Avrupa pazarı dediğimiz kısımda fiyatlar genelde ABD Doları cinsinden, Halk pazarı dediğimiz kısımda ise ulusal para (Som) cinsinden belirlenmektedir.

Pazar esnafı Kırgızistan'ın genel yapısına paralel olarak çok değişik etnik unsurlardan oluşmaktadır. Seksenden fazla etnik unsurun bir arada yaşadığı Kırgızistan'ın demografik yapısına paralel olarak değişik etnik grupların temsilcilerini barındırmakla birlikte ağırlık Kırgız, Rus ve Uygur'lardan oluşmaktadır. Bu pazarlarda ticaret yaygın bir yapı olarak organize dükkanlar şeklinde değil, küçük tezgahlar ve konteynırlar (büyük çelik kasalar) eşliğinde yapılmaktadır. Dordoy pazarında birbirine bitişik şekilde (6 bölge bir güvenlik kontrolü çerçevesinde) çalışan yaklaşık 4500 adet konteynır faaliyet göstermektedir. Aslında her birisi birer işyeri olan bu konteynırların büyük bir çoğunluğu resmi kurumlara ve özellikle de Maliye Bakanlığı'na kayıtlı gözükmeyle birlikte yapılan ticari faaliyetlerin kayıtlılık oranının %10 civarında olduğu ifade edilmektedir. Başlı başına bir ticaret merkezi olan bu pazarda son derece canlı bir ticaret hayatı vardır. Dordoy pazarı için bazı gözlemler Orta Asya'nın en büyük toptan-perakende pazarı dahi demektirler. Dordoy'daki konteynırların (küçük

konteynırlarda brüt iç hacimleri yaklaşık olarak 15-20 metreküp civarında iken, büyük konteynırlarda bunun iki veya üç katı civarındadır) aylık kiralari yerinin merkezi olup olmamasına bağılı olarak 100–2000 dolar arasında değişmektedir.

Ortalama aylık kira bedelleri 600–700 dolar olup çoğunluk konteynırın kirasi böyledir. Konteynırların satış fiyatları da bu çerçevede 10.000 ila 20.000 dolar arasında değişmektedir. Dordoy pazarı için günlük işlem hacimleri de aylık kira bedellerinin yüksekliğine paralel olarak çok yüksek değerler şeklinde tahmin edilmektedir. Herhangi bir konteynır için günlük işlem hacmi, yerine ve müşteri portföyüne bağılı olarak 500–10.000 dolarla ifade edilebilmektedir. Bu rakamlardan hareketle 4500 civan konteynır için günlük toplam cironun 3-20 milyon dolar arasında bir değer olarak tahmininden sözedilebilir. Kuşkusuz bu rakamlar yaklaşıktır ve hata payı da yüksektir. Ayrıca pazar üyelerinin tahminleri bu rakamları dahi aşabilmektedir. Konuya ilişkin olarak gazetelerde çıkan haberler ve görüştüğümüz bazı Kırgız akademisyenlerin tahminleri günlük işlem hacmi için asgari 4-7 milyon dolar, azami olarak ise 18-25 milyon dolar civarındadır.

Bu pazarda faaliyet gösteren tüccarlar aylık konteynır kira bedelinin haricinde son derece cüzi ilave ödemelerle karşı karşıyadır. Yer parası olarak Belediyeye aylık 1500–3000 som civarı (40–80 dolar) bir ödeme ile yine aylık vergi olarak 1000–3000 som arasında değişen (30–80 dolar) bir tür götürü vergi (götürü vergi niteliğinde patent vergisi adı verilen bir vergi) ödemesi vardır. Bunun haricinde pazar esnafı iki ayda bir ödenen ve birkaç dolarla sınırlı bir elektrik bedeli ödemesi ile karşı karşıyadır. Bunun dışında başkaca bir ödeme, vergi vb. maliyet sözkonusu değildir. Pazara yeni giriş yapan bir esnaf yaptığımız görüşmede “kimse bizden ne kazanıyoruz diye en küçük bir soru bile sormamakta” diyerek bu duruma oldukça şaşırdığını ifade etmektedir.

Bu pazardaki işlemler diğer tüm benzerlerinde olduğu gibi genellikle nakit veya nakit benzeri yöntemlerle yapılmaktadır. Yazar kasa ve benzeri ödeme kaydedici hiçbir cihaz ve belge kullanılmamaktadır. Perakende işlemlerde bu durum sadece belgesiz nakit işlemler şeklinde olurken, toptan işlemlerde ise yine aynı tarzda fakat genellikle 10-15 gün gibi kısa vadeler sözkonusudur. Çek, senet ve kredi kartı gibi borçlanma enştrümanlarının kullanımı ise sıfıra yakındır.

Dolayısıyla kısa vadeli borçlanma işlemlerinde sadece söz-güven esası ile çalışılmaktadır. Bu durum genellikle sorun çıkarmamakla birlikte bazı durumlarda pazar esnafı önemli kayıplarla karşılaşabildiklerinden sözetmektedir. Örneğin pazarda konteynır kiralayıp veya komşu ülkelerden gelip kısa vadeli mal alan bazı kişilerin bir süre sonra mallarla birlikte ortadan kaybolduklarına ilişkin örnekler verilmektedir. Hukuksal yapının zayıflığı ve gecikmeleri ise bu gibi durumlarda hak arama olayının son derece az olmasına yol açmaktadır.

Pazardaki toplu ticaret işlemleri genellikle komşu ülkelere yönelik olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu anlamda pazarda haftanın günlerinin dahi bölünmesinden sözedilebilir. Pazartesi ve Perşembe günleri Kazakistan günü, Çarşamba günleri Kırgızistan içi olarak ifade edilirken, diğer günler de Özbekistan, Tacikistan ve Rusya günleri olarak ifade edilmektedir. Kuşkusuz burada ifade edilen yapı kesin zaman dilimleri olarak değil daha çok müşteri portföyü bağlamında bir genellemeyi içermektedir. Ayrıca geceleri yapılan ticarete Kırgızistan içi üretimin de önemli bir ticaret unsuru olduğuna dikkat çekilmektedir.

Pazarda ticarete konu olan mallarda kar marjlarının değişiklikleri de dikkat çekicidir. Özellikle halk pazarı olarak ifade edilen kısımlarda yaygın olarak ticarete konu olan Çin mallarının kar marjları %50 – %120 arasında değişirken, Avrupa pazarı olarak ifade edilen kısımdaki mallarda ise bu oranların %30 – %50 civarında olduğu belirtilmektedir (bu oranlar bazı pazar esnafının verdiği tahmini değerlerdir).

6.3. Bişkek'teki (Tolçok) Dordoy Pazarında Bavul Ticareti Yolsuzluk İlişkisi

Pazara mal girişleri Kırgızistan içi üretim bir tarafa bırakılırsa genellikle Çin ve Rusya başta olmak üzere bölge ülkeleriyle, Türkiye ve Almanya başta olmak üzere bazı Avrupa ülkelerinden bavul ticareti şeklinde olmaktadır. Çin'den getirilen ürünler genellikle düşük kaliteli ve ucuz olup, tekstil-konfeksiyon, oyuncak, küçük elektronik aletler, mutfak ürünleri, süs eşyaları, parfüm, saat, fotoğraf makineleri, gözlük ve benzerlerinden oluşmaktadır. Rusya Federasyonundan ise genellikle, alkollü içecekler, sigara, boya, gıda, temizlik, tıbbi gereçler ve ilaç girişi olmaktadır. Pakistan ve İran'dan ise deriden yapılmış ürünler, gıda ürünleri (pirinç, salça, bisküvi vb.) getirilmektedir. Birleşik Arap Emirlikleri-Dubai'den ise yaygın olarak bilgisayar ürünleri, elektronik aletler, mutfak gereçleri, dijital kameralar ve fotoğraf makineleri ile bazı spor malzemeleri getirilmektedir. Kore'den (Çin üzeri) ise bazı tekstil ürünleri ve elektronik ürünlerle, dayanıklı tüketim maddeleri (Televizyon, Buzdolabı, Çamaşır makineleri gibi) getirilmektedir. Özbekistan ve Tacikistan genellikle bazı tarımsal ürünleri ile dikkat çekerken, Almanya ise özellikle ikinci el elektronik aletlerle, spor malzemeleri, mutfak gereçleri, boya, parfüm, temizlik ürünleri, kozmetik (saç boyası ve makyaj malzemeleri gibi) ürünlerle dikkat çekmektedir.

Türkiye bu pazarın en önemli girdi sağlayan ülkelerinden biri olup Avrupa pazarı olarak belirtilen kısımda dikkat çekici bir üstünlüğe sahiptir. Ticarete konu olan en önemli mallar ise tekstil-konfeksiyon ürünleri, temizlik ürünleri, ayakkabılar, çorap, deri-kaban ürünleri, bisküvi, çikolata gibi gıda ürünleri ile yapı malzemeleri, plastik ürünler, halı, perde ve benzeri ev tekstili ürünleriyle dikkat çekmektedir. Pazara mal girişi sağlayan önemli ülkelere birisi olarak Türkiye'nin 2003 yılı ile birlikte bu önemi daha da artmıştır. Uzak Doğu ülkelerinden başlayarak hızla yayılma gösteren SARS hastalığının tehlikeli tırmanışı nedeniyle bu ülkelere gidiş gelişlerin hızla azalması ve Kırgızistan'ın Çin sınırı kapatmaya kadar varan uygulamaları Çin mallarının ve Çin üzerinden getirilen başta Güney Kore olmak üzere Uzak Doğu mallarının arzının hızla gerilemesine neden olmuştur (**Orozbekova ve Sagynbaeva, 2003**). Nitekim Dordoy pazarında sözkonusu ülke menşeli ürünlerin son aylarda fiyatlarında önemli artışlar yaşanmıştır. Bu durum ise Türkiye menşeli ürünlere yönelimi hızla arttırmıştır. Sözkonusu artış devam etmekle birlikte son aylarda TL'nin önemli para birimlerine karşı yaklaşık olarak %35 oranında değer kazanması bu sürecin devam edeceğine ilişkin beklentileri zayıflatmıştır.

Dolayısıyla bu pazar bavul ticaretçilerinin pek çok ülkeden getirdiği veya getirttiği ürünler ve kısmen de Kırgızistan içi üretimden girdi sağlamaktadır. Pazar, Kırgızistan içi pazarlara dağıtım merkezi rolünü yerine getirirken aynı zamanda da tüm BDT ülkelerine ihracat merkezi olarak dikkat çekmektedir (yerli üretimin bu süreçteki yeri çok küçük olup genellikle bazı konfeksiyon ürünleriyle sınırlıdır). Pazara gerek mal girişi gerekse, mal çıkışı (ülke içi veya dışı) hemen hemen tamamen kayıt dışı bir yapı arz etmektedir. Bavul Ticareti olarak belirttiğimiz bu süreçte ithalat ve ihracat geçmişten günümüze giderek organize bir yapıya yönelmiştir. Başlangıçta küçük miktarlar ve az sayıda insanla başlayan bu süreç giderek büyümüş ve yukarıda da belirttiğimiz üzere çok önemli değerlere ulaşmıştır. Pazara mal girişleri ve çıkışlarının kayıt dışı olma özelliği ticaretin şeklinin bavul ticareti olmasından kaynaklanmaktadır.

Başlangıçta komşu ülkelere veya ticaret merkezi olarak değerlendirilen ülkelere yapılan ziyaret ve buralardan dönüşte getirilebildiği kadar ürünle dönme şeklinde yapılan ticaret zamanla tek amacı ticaret olan ziyaretlere dönüşmüştür. İç pazarların bu ürünlere olan yüksek talep seviyesi ve iç üretimin oluşmaması bu ticaret şeklinin son

derece karlı hale gelmesine neden olmuştur. Bunun sonucunda ise kitlesel ticaret başlamıştır. Ürünlerin getirilmesi de bu çerçevede organize bir hal almış ve kara, hava ve demir yolları bu sürece destek olmak üzere organize olmuşlardır. Hava yolu taşımacılığı için Charter adı verilen uçak seferleri, karayolu taşımacılığı içinse kamyon ve TIR'lar yoğun olarak kullanılmaya başlanılmıştır. Demiryolları ise bu süreçte yaygın olarak BDT içi taşımacılıkta tercih edilen araçlar olmuşlardır. Ayrıca yolcu otobüsleri ve minibüslerde yaygın olarak kullanılmaktadır. En sık tercih edilen taşıma araçları TIR'lar ve Charter uçak seferleri olmaktadır. Bunun yanı sıra giderek önemsizleşen fakat yine de ihmal edilemeyecek bir uygulama olan minibüsler ve yolcu otobüslerinden sözedilebilir.

Kullanılmış araç ithalatının serbest olması sebebiyle ikinci el araçların ucuz olduğu Almanya başta olmak üzere bazı Avrupa ülkelerinden Kırgızistan'a satılmak üzere alınan araçlar bu sırada tıka basa tüketim maddeleriyle dolu olarak getirilmektedir (Biskek'te sadece bu işle uğraşan bir gruptan dahi sözedilmektedir). Hatta bazı durumlarda (özellikle minibüs ve yolcu otobüslerinde) bu araçların daha fazla tüketim maddesi alabilmeleri için iç koltuk aksamalarının dahi sökülerek kullanılması sözkonusudur. Araç kullanıcısı ve bir iki koltuk dışında tamamen tüketim maddeleriyle dolu olarak seyahat eden bu türden araçlara Orta Asya'nın değişik noktalarında rahatlıkla karşılaşılabilmektedir. Tüm bu araçlar bavul ticareti yapan tek bir kişi tarafından kullanılabilirle birlikte yaygın uygulama birlikte kullanımdır. Böylece maliyetlerde azaltılabilmektedir.

Bavul ticaretinin organize bir yapı haline gelmesinde en önemli faktörlerden birisi de yukarıda sıraladığımız taşıma şekillerine aracılık eden nakliye acenteleridir. Sözkonusu şirketler sadece bu pazarlara yönelik TIR filoları çalıştırmakta ve Charter uçak seferlerini organize etmektedirler. Daha da ilginç bu acenteler nakliye işlemlerinin kendi üzerlerinden yapılması şartıyla bavul ticaretinin en önemli ayaklarından birisi olan para transferi işlemlerini de neredeyse sıfır maliyetle ve tamamen güven esası üzerine kurulan bir sistemle temin etmektedirler. Piyasa esnafı tarafından yakından tanınan ve artık neredeyse bavul ticaretini organize eden bir taraf olarak çalışan bu şirketler ticaretin tarafı değişik ülkelerde organize olmuş ve faaliyetlerinin büyük çoğunluğunu da kayıt dışı esaslar halinde sürdürmeyi tercih etmişlerdir.

Burada cevap bekleyen kritik soru sözkonusu organize bavul ticareti sürecinin gümrük idarelerinden nasıl gizlenebildiği noktasında yatmaktadır. Aslında yolcuların belirli bir miktara kadar değerinde ve ağırlıkta serbest geçişi sözkonusu olmakla birlikte ticaret amaçlı olarak bu işlemler yapıldığında mutlaka kayıt altına alınması ve tarife cetvellerinde belirtilen oranlarda vergi ödemesi sözkonusudur. Bu değerler bağımsızlık sonrası ilk yıllarda yüksek olarak belirlenmişti. Sonraki yıllarda ve özellikle son yıllarda ise önemli oranlarda azaltılmıştır. Ancak uygulamada bu sınırlamalar yeterince çalışmamaktadır ve Kırgızistan bu anlamda diğer uygulamalarla birlikte neredeyse tamamen bir serbest ticaret bölgesi haline gelmektedir. Diğer uygulamalarla kastettiğimiz şey genelde geçiş ekonomileri özelde ise Kırgızistan gümrük otoritelerinin son derece zayıf bir yapıya sahip olmalarıdır. SSCB döneminde ithalat ve ihracat yasakları nedeniyle neredeyse hiç oluşmamış ve gelişmemiş bir yapıyı kurmak ise oldukça zor olmuştur.

Denetim mekanizmalarının zayıflığı, ekipman yetersizlikleri ve teknik bilgi düzeyi oluşturulamamış gümrük idareleri yaygın bir yapıdır. Aradan geçen 13 yıla karşın sınır kapıları ve buralardaki gümrük idarelerinin hali ilkel bir görünüm arz etmeye devam etmektedir. Bu yapı ise bavul ticareti uygulamaları için bir engel olmaktan ziyade yardımcı unsur haline dahi gelmiştir denilebilir. Şöyle ki, yukarıda belirttiğimiz ve artık

son derece organize yapılar olarak karşımıza çıkan taşıma şekillerini kullanan bavul ticaretçileri mallarını gümrüklerden geçirirken ilgili gümrük otoritelerine yardımlaşma olarak ifade edilen rüşvet bedellerini ödemek suretiyle (dordoy esnafı bu uygulamaya yaygın olarak “şapka” adını vermektedir) mallarını gerçekte ödemeleri gereken tarife bedellerinin çok altında bir bedelle rahatlıkla geçirebilmektedir.

Bu işlem yapılırken genellikle gümrük otoriteleri getirilen mallarının çok küçük bir kısmını veya bedelini kayıtlara geçirmekte veya tarife oranı düşük mal olarak kayıtlara yansıtmaktadır ve geri kalanını da hiç belirtmemektedirler. “Şapka”nın bedeli genellikle malın gerçek değerinin belirli bir oranı olarak değerlendirilmektedir. Fikir olması amacıyla edindiğimiz bilgiler bu değerın TIR başına 500-2000 dolar arasında değiştiğini göstermiştir. Bu değer işlemin sürekliliği, tanışıklık, akrabalık, üst düzey memurlara yakınlık ve taşıma firmalarına bağlı olarak değişkenlik gösterebilmektedir. Ayrıca son yıllarda ilgili gümrük otoritelerinin kontrolleri sıkılaştırdığı, rüşvet taleplerini yükselttikleri hatta bazı durumlarda ithal edilen ürünlerin menşei ülkeden gerçek fiyatlarını resmi yazılarla öğrenip buna göre yeni “Şapka” tarifeleri oluşturdukları dahi ifade edilmektedir. Dikkat edilirse bu süreçte nakliye acenteleri ve gümrük otoriteleri kilit konumlarda olup, nakliye acenteleri işlerinin kolaylaşması için çoğunlukla eski gümrük memurlarını da istihdam etmektedir. Bazı durumlarda bu tür işbirliklerinin organize birer suç örgütüne dönüşmesinden de söz edilmektedir.

Bu görevi yerine getirmekle görevli memurlar genellikle birkaç yılda bir değiştirilebilmekte ve göreve gelmenin bedeli binlerce dolarla ifade edilmektedir. Aslında bu uygulama Kırgızistan’daki hemen hemen tüm önemli devlet memuriyetlerinde de aynen geçerlidir. Ortalama memur maaşlarının 700 – 4000 som (yaklaşık olarak 15 – 100 dolar) arasında değiştiği ülkede (değişik işkollarındaki ücret seviyeleri için Bkz. **Investment Guide, 2002: 20**) Eğitim, Sağlık, Adalet, Gümrük, Güvenlik ve Belediye hizmetleri bu konu açısından ilk anda verilebilecek örneklerdir. Sözgelimi, polis memuru olabilmek için asgari 500 – 1000 dolar, gümrük memuru olabilmek içinse 5000 – 10.000 dolar civarında bir rüşvet ödemesinin gerektiği ifade edilmektedir (üst düzeyde önemli kamu görevlerine gelebilmenin bedelleri ise bu rakamların çok üstünde değerler olarak tahmin edilmektedir). Üstelik bu görevler süreklilik içermemekte ve bir yada birkaç yılda bir değiştirilebilmektedir (Türkiye ve diğer birçok ülkede varolan memuriyet görevlerinin sürekliliği ve yasa ile koruma altında olması uygulaması Kırgızistan da yeterince sözkonusu değildir).

Dolayısıyla ilgili memurlar ödedikleri bu paraları geri alabilmeyi bir hak olarak dahi görme eğilimi göstermektedirler. Bu durum sadece Kırgızistan’a özgü olmayıp pazar mensupları bu uygulamaların tüm BDT ülkelerinde dereceleri değişmekle birlikte aynen devam ettiğini ifade etmektedir. Dordoy pazarından toptan alınan mallar Diğer BDT ülkelerine gönderilirken de aynı süreç yaşanmaktadır. Örneğin, Trenle Moskova’ya, otobüslerle Kazakistan’a bavul ticareti yapan bir tüccar gümrük işlemlerini ilgili ülkelerde aynı şekilde çözdüğünü hatta bazı durumlarda akraba memurlar sayesinde buna dahi gerek duymadığını ifade etmekte ve Özbekistan, Tacikistan veya Türkmenistan’da da aynı süreçlerin yaşandığını anlatmaktadır. Dolayısıyla bu şartlar geçerli olduğu sürece Dordoy ve benzeri pazarların varlıklarını kesintisiz sürdürmeleri kaçınılmazdır. Özellikle, rüşvet ve yolsuzluklar bu mekanizmaların çalışmasında en önemli araçlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Rüşvet ve yolsuzluklar ise SSCB sonrası bağımsızlıklarına kavuşan BDT ülkelerinin en önemli problemleri arasında olup daha önce de ifade ettiğimiz üzere son derece yüksek seviyelere sahip ülkeler durumundadırlar.

6.4. Kırgızistan Bavul Ticaretinin Sonuçları

Ekonomik görünümü ile dışa açık fakir bir hammadde ekonomisini andıran Kırgızistan, bağımsızlık sonrası izlediği politikalar çerçevesinde geçiş sürecinin zorluklarını en çok yaşayan eski SSCB ülkelerinden birisidir. Komşu ülkelerle kıyaslandığında doğal kaynaklar zenginliğinin düşük olması ise bir başka ve önemli handikap olarak gözükmektedir. Kırgızistan ekonomisi, çalışmamızın başlangıç kısımlarında verilen bilgiler ve gösterilen veriler çerçevesinde, geçiş ekonomileri arasında kayıt dışı ekonomi ve yolsuzluklar konusunda en ileri ülkelerden birisi durumundadır. Yukarıda da aktarıldığı üzere bu durumun en önemli sebeplerinden bir tanesi de bavul ticaretidir. Başlangıçta pek çok önemli fonksiyonu üstlenen bavul ticareti (yetersiz yurtiçi arzı desteklemesi, işsizliği azaltıcı etkileri, bir girişimci sınıfın ortaya çıkmasına ve sermaye birikimine yaptığı katkılar, piyasa ekonomisine ilişkin zihniyetin gelişmesine yaptığı katkılar gibi), gelinen nokta itibarıyla Kırgızistan ekonomisindeki kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin ve yolsuzlukların da önemli bir belirleyicisi haline gelmiştir.

Bu boyutuyla bavul ticareti diğer geçiş ekonomilerinde olduğu gibi ulusal ekonominin orta ve uzun dönemli makro ekonomik performansı üzerinde pek çok olumsuz etkilere sebep olmaktadır. Özellikle devlet bütçesi üzerinde vergi kayıpları ve var olan vergi tabanının yeterince büyütememesi nedeniyle ortaya çıkan açıkların iç ve dış borçların hızla artmasının temel nedenleri arasında olduğu görülmektedir. Tek sebep olmasa da yolsuzluk ekonomisinin büyüme ve gelişmesinin temel sebeplerinden birisi de diğer kayıt dışı ekonomik faaliyetler gibi bavul ticareti olarak karşımıza çıkmaktadır. Ulusal sanayisi SSCB sonrası dönemde neredeyse tamamen tahrip olmuş bir ülke olarak en basit ithal ikame sanayilerinin bile aradan geçen 13 yıla karşın kurulamamasının da temel sebepleri arasında bavul ticareti olduğu ortaya çıkmaktadır. Üstelik neden olduğu haksız rekabet yapısıyla bu durumun var olan koşullarda değişmesi de zor gözükmektedir.

Kuşkusuz bavul ticareti bir anda bitebilecek bir olay değildir. Önceki sayfalarda verdiğimiz bilgiler bavul ticaretinin zamanla azalmakla birlikte önümüzdeki yıllarda da önemini koruyacağını ve kısa dönemde toplam ithalatın %10'undan daha aşağı düşmesinin de zor olacağına işaret etmektedir. Uluslararası kurumlar bu durumdan son derece rahatsız olup, bavul ticareti ve benzeri kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin azaltılmasına yönelik politikaları ilgili ülkelere talep etmektedir. Bu konuda son yıllarda Rusya Federasyonu ve Kazakistan önemli adımlar atmakta olup, Kırgız bavul ticaretinin daraltılmasına da yardımcı olmaktadır. Bu ise kayıt dışı bir uluslararası ticaret şekli olarak bavul ticaretinin zamanla daha fazla azalacağına ilişkin beklentileri de arttırmaktadır. Kuşkusuz bu durum Kırgızistan ekonomisi için de geçerli olup bavul ticaretine yönelik adımların zaman içinde atılmasının kaçınılmaz olduğu görülmektedir.

Bu yönde atılacak en önemli adımlardan bir tanesi büyük toptancı pazarların ıslah edilmesinden geçmektedir. Ancak bu uygulama çok zor olacaktır. Zira, zaman içinde giderek büyümesiyle birlikte çok önemli bir rant mekanizmasına da dönüşen bu pazarların suç örgütleri ile ilişkileri de artmaktadır. Bu durum ise söz konusu pazarları ve kayıt dışı ekonomik faaliyetleri neredeyse dokunulamaz hale getirmektedir. Bu durumun en önemli örneği Rusya Federasyonunda yaşanmaktadır. Moskova belediyesinin 2002 yılında kentteki bavul ticareti merkezleri olarak bilinen ve yaklaşık olarak 40.000 satıcının faaliyet gösterdiği toptancı pazarlarını kapatma yönündeki kararına karşın, halen uygulamaya koyamaması bu durumun en önemli göstergesidir. Aslında aynı durum Kırgızistan Bışkek'teki Dordoy pazarı içinde geçerli olup, suç örgütlerinin giderek daha fazla hakimiyet sahasına girmesi sebebiyle denetim altına alınmasının giderek daha da zorlaştığı ifade edilmektedir.

7. Sonuç

Piyasa ekonomisinin gelişmesinin ön koşullarından bir tanesi de kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin ve bunun temel sebeplerinden birisi olarak yolsuzlukların minimize edilmesidir. Geçiş ekonomilerinde kayıt dışı ekonomi ve yolsuzlukların boyutları ise son derece yüksek seviyeler şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bu durum ise bir uluslararası kayıt dışı ekonomik faaliyet olarak bavlul ticaretinin giderek azaltılmaya çalışılmasına rağmen, varlığını koruması ve boyutlarını geliştirmesinin de temel sebebidir. Çalışma boyunca ortaya konulmaya çalışıldığı üzere sözkonusu ekonomilerde yolsuzluklarla mücadele konusunda aktif adımlar atılmaya çalışılmadığı sürece bu mekanizmanın ortadan kalkması normal şartlar altında olanaksız olarak gözükmektedir. Nitekim, son yıllarda başta IMF, World Bank ve Dünya Ticaret Örgütü olmak üzere uluslararası kuruluşların geçiş ekonomilerine yönelik tüm eylem planlarında yolsuzluklarla mücadelenin ilk sıralarda yer aldığı görülmektedir. Önceki sayfalarda verdiğimiz bilgiler bavlul ticaretinin zamanla azalmakla birlikte önümüzdeki yıllarda da önemini koruyacağına işaret etmektedir. Bu yönde atılacak en önemli adımlardan bir tanesi büyük toptancı pazarların ıslah edilmesinden geçmektedir. Ancak bu uygulama çok zor olacaktır. Zira, zaman içinde giderek büyümesiyle birlikte çok önemli bir rant mekanizmasına da dönüşen bu pazarların suç örgütleri ile ilişkileri de artmıştır. Bu durum ise sözkonusu pazarları ve kayıt dışı ekonomik faaliyetleri neredeyse dokunulamaz hale getirmektedir. Özellikle Rusya Federasyonundaki büyük toptancı pazarlarında yaşanan bu durum, Kırgızistan Bışkek'teki Dordoy pazarı içinde geçerli hale gelmiş olup, suç örgütlerinin giderek daha fazla hakimiyet sahasına girmesi sebebiyle denetim altına alınmasının giderek daha da zorlaşmasına neden olmaktadır.

KAYNAKLAR

- BAL, H. (2003), “Geçiş Ekonomileri ve Uluslararası Ticaret: Kırgızistan Örneği”, Yayınlanmamış Çalışma.
- BALCILAR M. (2002), “Geçiş Ekonomilerinin Büyüme Etkinliklerinin Bir Değerlendirmesi”, Manas Üniversitesi Küreselleşme ve Geçiş Ekonomileri Uluslararası Sempozyum Bildirileri içinde, 2-4 Mayıs Bishkek.
- BRAUDEL, F. (1996), **Medeniyet ve Kapitalizm** (Çev. M. Özel), İz Yayıncılık, İstanbul.
- CANBAY, Tülin (2003), “Kırgızistan’da Kayıt Dışı Ekonominin Niteliği ve Geçiş Ekonomisi Koşullarında Kayıt Dışı Ekonomiyle Mücadele”, Bishkek Devlet İktisat ve Ticaret Enstitüsü Kırgızistan Ekonomisi Konferansı, 25 Nisan 2003, Bishkek.
- ÇOKGEZEN, M. (2003), “Kırgızistan’da Yolsuzluk: Olgular, Nedenler ve Sonuçlar”, Bishkek Devlet İktisat ve Ticaret Enstitüsü Kırgızistan Ekonomisi Konferansı, 25 Nisan 2003, Bishkek.
- DELİKTAŞ E. (2002), “Kırgızistan’da Özelleştirme Süreci”, Manas Üniversitesi Küreselleşme ve Geçiş Ekonomileri Uluslararası Sempozyum Bildirileri içinde, 2-4 Mayıs Bishkek.
- EGELİ, H.A. ve EMSEN, Ö. S. (2002), “Geçiş Sürecinde Kırgızistan Ekonomisi”, Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı:4.
- GRABOWSKI, R. (1994), “**İmport Substitution, Export Promotion and the State**”, The Journal of Developing Areas 28, July, s.535-554.
- GÜMÜŞ, Turgut (2000), “**Dışsallık ve Kayıt Dışı Ekonomi Kavramına İlişkin Bir Değerlendirme**”, Gazi Ü. İ.İ.B.F. Dergisi, 3/2000, s.63-70.

- HEİLBRONER, R. (1970), **İktisadi Sorun I** (Çev. D. Demirgil), Çağlayan Kitapevi, İstanbul.
- IMF (1998), “**Shuttle Trade**”, Eleventh Meeting of the Balance of Payment Statistics, October 21-23, Washington D.C.
- IMF (2000), **Transition Economies: An IMF Perspective on Progress and Prospects**, November 3.
- Investment Guide**, (2002), Think Kyrgyz Republic, President Office Publication, Bishkek 2002.
- JOHNSON, S. ve DİĞ. (1998), “**Regulatory Discretion and the Unofficial Economy**”, The American Economic Review, Vol. 88, No:2, pp. 387-392.
- KALÇA, Adem (1997), “**Sosyalist ve Kapitalist Ülkelerde Kayıtdışı Ekonomi: Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım**”, *İktisat-İşletme ve Finans Dergisi*, Yıl:12, Sayı:133, s.44-52.
- KAUFMANN, D. ve SHLEİFER, A. (1997), “**The Unofficial Economy in Transition**”, Brooking Papers on Economic Activity, Vol. 1997, Issue 2, pp.159-221.
- KAZGAN, G. (1988), **Ekonomide Dışa Açık Büyüme**, Altın Kitaplar, İstanbul.
- KOİCHUEV, T. (2001), “**Dynamics and Development of Problems of Kyrgyzstan**”, *Reforma*, No:1, pp. 4-13.
- KOİCHUEV, T. (2002), **Sovyet Sonrası Yeniden Yapılanma**, KTMÜ Yayın No: 23, Bishkek.
- KSC, (2002), **Kırgızistan Milli İstatistik Komitesi Yıllık İstatistikleri**, Bishkek.
- KYZY, G. (2001), “**Field Reports: Kyrgyz Shuttle Trade in Crises**”, *Analyst*, Wednesday, August 1.
- LACKO, Maria (1999), **Hidden Economy an Unknown Quantity**, University of Linz, Department of Economics Working Paper no:9905, Austria.
- LİNN, J. (1999), “**Ten Years of Transition in Central Europe and the Former Soviet Union--The Good News and the Not-so-good News**”, paper presented at the Dubrovnik Conference on 10 Years of Transition, September.
- LIPPERT ve WALKER (1997), **The Underground Economy: Global Evidence of its Size and Impact**.
- VANCOUVER, B.C., **The Frazer Institute**.
- MAURO, P., (1996), “**The Effects of Corruption on Growth, Investment and Government Expenditure**”, IMF Working Paper No: WP/96/98.
- NBKR, (2003), **Balance of Payments Statistics of Kyrgyz Republic**, Bishkek.
- OROZBEKOVA, C. ve SAGYNBAEVA, A. (2003), “**Kyrgyzstan Prefers Health to Trade**”, *Bishkek Observer*, May 27. p.3.
- ÖZSOYLU, A.F. (1996), **Türkiye’de Kayıt Dışı Ekonomi**, Bağlam Yayıncılık, İstanbul.
- ÖZSOYLU, A.F. (1999), **Yer altı Ekonomisi**, Akçağ Yayınları No:299, Ankara.
- PAMUKBANK, (2002), **Bavul Ticaretinin Gelecek Dönem Beklentileri**, Kredi Risk Yönetim Bölümü Raporu, İstanbul.
- RAZUMNOVA, I. ve IZYUMOV, A. (2000), “**Women Entrepreneurs in Russia: Learning to Survive the Market**”, *Journal of Developmental Entrepreneurship*, Vol:5, No:1, pp. 1-19, Spring/Summer.
- RAUTA, Irene (2002), “**Border Surveys, Tourist Expenditure And Shuttle Trade A Methodological Handbook**”, Eurostat Projects with the Candidate Countries on National Accounts, Eurostat, Luxembourg.
- RTİB (2003), **Türkiye – Rusya Federasyonu Ekonomik ve Ticari İlişkiler**, Mayıs, Moskova.

- SHLEİFER, Andrei ve ROBERT W. Vishny, “**Corruption**”, NBER Working Paper Series No:4372, May.
- SCHNEİDER, F. (2000), “**Dimensions of the Shadow Economy**”, The Independent Review, Vol:1, Summer, pp.81-91.
- SCHNEİDER, F. ve ENSTE, D. (2000), “**Shadow Economies Around the World: Size, Causes and Consequences**”, IMF Working Paper No: 00/26.
- SCHNEİDER, F. (2001), “**Increasing Shadow Economies in OECD Countries: Some Further Explanations**”, Kamu Tercihi ve Anayasal İktisat Dergisi, Sayı:3, Yıl:1, Temmuz-Eylül, s.3-23.
- SCHNEİDER, F. ve ENSTE, D. (2002), **Hiding in the Shadows**, IMF Economic Issues No:30.
- SOLAK, Fahri, (2002), “**Kırgızistan’da Dış Ticaretin Gelişimi ve Türkiye ile İlişkiler**”, Yeni Türkiye-Türkler Dergisi, Cilt:19 Sayı:1.
- ŞEN, Gürkan C. (2003), **Türkiye – Rusya Federasyonu Ekonomik ve Ticari İlişkiler**, RTİB, Moskova.
- SİEGELBAUM, P. ve DİĞ., (1999), “**Structural Adjustment in Transition**”, World Bank Discussion Paper No: 429, January, World Bank Washington D.C.
- SMİTH, P. (1994), “**Assessing the Size of the Underground Economy: The Canadian Statistical Perspectives**”, Canadian Economic Observer, Catalogue No:11-010.
- STİGLİTZ, J. (1999), “**Whither Reform?**”, Paper prepared for the Annual Bank Conference on Development Economics, 28-30 April 1999, Washington: the World Bank.
- TANDIRCIOĞLU, H. (2002), “**Geçiş Ekonomilerinde KİT’ler ve Özelleştirme**”, Manas Üniversitesi Küreselleşme ve Geçiş Ekonomileri Uluslararası Sempozyum Bildirileri içinde, 2-4 Mayıs Bishkek.
- TANZİ, Vito (1999), “**Uses and Abuses of Estimates of the Underground Economy**”, The Economic Journal, No:109, June, pp. 338-347.
- TANZİ, Vito (1998), “**Corruption Around the World: Causes, Consequences, Scope and Cures**”, IMF Working Paper No: 63.
- TUNCER, İ. (2001), **İçsel Büyüme Modelleri Çerçevesinde Türkiye’de Uygulanan Dış Ticaret Politikalarının Büyüme Üzerine Etkileri**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ç.Ü.Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, Adana.
- TCMB, (2003), **Türkiye’nin Ödemeler Dengesi İstatistikleri**, Ankara.
- TUSİAD (1999), **Türkiye-Rusya İlişkilerindeki Yapısal Sorunlar ve Çözüm Önerileri**, TUSİAD Yayın No: T/99-264.
- YAI (1999), **Transparency International**, 1999 Corruption Perceptions Index.
- YAMAN, Sakin (1999), “**Eski Sosyalist Devletlerde Ekonomik Dönüşümün 10. Yılı**”, Jeo Ekonomi Dergisi, Sayı:2.
- YÜKSEKER, H.D. (2003), **Laleli-Moskova Mekiği**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- VAKNİN, Sam (2002), “**Trading From a Suitcase: The Case of Shuttle Trade**”, <http://samvak.tripod.com/>.
- WEİ, S.J. ve KAUFMANN, D., (1999), “**Does Grease Payment Speed Up the Wheels of Commerce?**” NBER Working Paper 7093, April.
- WİJNBERGER, S. (1992), **External Debt, Policy and Sustainable Growth in Turkey**, World Bank.